

“Bidegurutzea” erakusketarako proposamena Isabel Mellén

1. Sarrera

Arabako lurralde historikoa periferiaren erdigune izan da mendeetan zehar. Bere lurretan ez da botere politiko, erlijioso edo sozial handirik egon; izan ere, hurbileko zentroetatik eratorritako oihartzun eta eraginak jaso ditu eta bere arrasto ñabartua eta eraldatua itzuli du. Mugaren izaera izan du. Mendiek, Kantauriko portuek eta Ebro ibaiak eratutako muga naturala. Toki hurbila izan da, baina, aldi berean, itsasotik eta Pirinioetatik urrun zegoena, eta bi horietatik etortzen ziren berrietasunak eta, batzuetan, arriskuak ere bai.

Erdi Aroan, erresuma kristauen arteko muga izan zen, eta asturiar, iruindar eta Gaztela eta Leongo monarkien eragina nabarmena izan da lurraldean. Mundu musulmanarentzako muga ere izan zen, bere ateetara iritsi baitzen, baina ez zuen aztarna indartsurik utzi ez historian, ezta tokiko ondarean ere. Gasteiz, lurraldearen hiriburua, salgaien, pertsona ospetsuen, herrien, artelanen eta ideien nahitaezko pasagunea izan zen. Bere antzinako bideetatik igarotzen da historia, bertako biztanleen idiosinkrasia osatuz, beti beren dinamika propioetan murgilduta bizi izan baitira, nahiz eta arreta kanpoaldetik zetozen berrikuntzetan jarri. Arabar izaera norberarena denarekiko maitasunak definitzen du, arrotza dena iraindu gabe. Lurraldean bizi diren pertsonen mugan landu dute beren izaera, trukean, kultura aniztasunean eta naturarekiko eta bere baliabideekiko errespetuan.

Horregatik, Araba bidegurutzea da. Bere orografia zeharkatzen duten eta kuadrillak hiriburuarekin lotzen dituzten bideen gurutzagunea. Milaka urte dituzten bidexkak, landa-eremutik hiri-eremura doazenak, eta handik urruneko lurretara, itsasotik, ibaitik eta mendietatik harago. Tokikoa unibertsalarekin elkartzen duten ibilbideak, eta historian zehar bata bestearen atzetik izan diren globalizazioetan periferia integratzen dutenak.

XXI. mendean, Araba bidegurutze batean dago berriro, nahiz eta kasu honetan denborarekin lotua izan. Gaur egun gertatzen ari diren pentsamolde-aldaketek, talde mailan, jarraitu beharreko bidea aukeratu behar dugun unean kokatu gaituzte. Arazo globalak ez zaizkigu arrotzak egiten, eta etorkizunera begira jardun behar dugu, baina iraganean eraikitako esentzia galdu gabe. Nortzuk izan nahi dugun erabaki behar dugu, eta balio berriak integratu, nortzuk izan garen ahaztu gabe eta gaur egungoak diruditen gai batzuk arabar izaeran beti presente egon zirela ahaztu gabe. Gelditzeko,

lurraldearen bilakaera historikoaz hausnartzeko, eta etorkizuneranzko bultzada berria emateko indarra hartzeko aukera da Bidegurutzea erakusketa.

2. Bidegurutzean

“Bidegurutze” terminoak ezin hobeto definitzen du gaur egun bizi dugun unea, baita Arabako lurraldeak historikoki izan duen izaera ere. Bideen arteko gurutzagunera garamatza eta aukeratzeko beharrera. Gizakia beti bizi izan da askotariko kosmoikuspegidun bidegurutze horietan, eta horien elkargunean eta elkarrizketan eratzen da izaera kolektiboa. Horregatik, kolektibitatearen barruko aniztasunetik abiatuta, erakusketak balio positiboak islatzen ditu, historia komunean ikus daitezkeenak, gizarteko kide gehienen esperientziak integratzen ditu eta diskurtso baztertzailak saihesten ditu. Horrela, “bidegurutze” hitza hainbat konturi buruzkoa izan daiteke: iraganean hartu ziren eta orainaldira eraman gaituzten aukeraketak; eraiki behar dugun etorkizunari buruzko zalantzak; eta gizarte eta garai historiko guztietan gertatzen diren pentsamoldeen gurutzagunea.

“Bidegurutze” izen horren azpian, bidearen metafora datza. Bide korapilatsua, beste batzuekin elkartzen dena eta hartzen dugun norabidea arretaz aztertzea behartzen gaituena. Zentzu literalagoan, lurraldea lotzen duten, baina lurraldetik haratago doazen bide historiko asko igarotzen dira Arabako lurraldetik. Bide horiek eta orain arte eman zaien erabilera intentsiboak probintzian mendeetan zehar garatu diren jarduera nagusiak zeintzuk diren kontatzen digute, gaur egun ere beren nortasunaren ezaugarri baitira. Jarduera horiek denboran zehar agertu diren eta gaur egun gizarte garaikidean presente dauden funtsezko balioei lotuta daude. Balio horiek berak bultzatzen dituzte etorkizunean ere, bizi dugun bidegurutze berezi honetan.

3. Identitatea eta balioak

Erakusketak identitate elementuekin jokatzeko du, horietako batzuk tradizio historiko luzeak. Baina, aldi berean, Arabako iruditerian agian hain presente ez dauden beste batzuk sartzen ditu, nahiz eta nortasun kolektibo horren parte izateko adina osagai eta dimentsio izan. Horregatik, zeharka, memoriaren balioak (kontakizun historikoan alde batera utzi edo baztertu ohi diren kolektiboen memoria barne), alderdi sinbolikoa (berdinak ez diren pentsamolde eta kosmobisioak aterki beraren azpian biltzeko adinako boterea duten mugarriak edo elementuak) eta identitate-alderdia (lurralde baten izateko modua markatzen duena, betiere begirada ireki eta integratzailetik) landuko dira. Horrenbestez, ahal den neurrian, Arabako historian aurkitzen ditugun balio positiboak azpimarratzen dira, balio negatiboak bigarren mailan utziz, ezkutatu gabe eta zentsuratu gabe, fikzio-kontakizuna eta gozoezia aurkeztea saihesteko.

4. Justifikazioa

Erakusketaren ibilbideak 8 izan behar dira. Kopuru handia dirudien arren, 8ak zentzu sinbolikoa du Araban. Lurraldea 7 eskualdetan banatzen da, kuadrilla izenekoak. Horietako bakoitzak paisaia, bizimodu, hizkuntza, arkitektura eta jarduera tradizional ugari eskaintzen ditu, eta guztiak daude elkarrekin lotuta lurraldea zeharkatzen duten bide historikoen bidez. Dibertsitatearen barruko unitate bat osatzen dute.

Zazpi koadrila horiei Trebiñuko konderria gehitu behar zaie, Burgosekoa, Javier de Burgosek 1833an emandako irizpidearen arabera, Trebiñuk XV. mendean Arabako Ermandadeetatik irteteko hartutako erabakiaren ondorioz gertuen zuen probintziaren barruan sartu baitzuen konderria. Hala ere, eta Javier de Burgosek Espainiako probintzien birbanaketa administratiboa egiteko erabili zuen irizpide historizista hori gorabehera, Trebiñuko konderriak historia eta kultura komuna partekatzen ditu ezinbestean haren inguruko gainerako kuadrillekin, lankidetzak-akordio estuak ditu Arabako Aldundiarekin, eta, gainera, Trebiñu gure lurralde historikoaren zati izateko aldarrikapena oso hedatuta dago konderriaren barruan zein kanpoan. Izan ere, Trebiñuk historia eta lotura gehiago ditu Arabako lurraldearekin Burgosekin baino, probintzia horri hurbilena izateagatik esleitu baitzitzaion konderria. Horregatik, honelako nortasun-erakusketa batean ezin ditugu ahaztu Trebiñu eta herritarrek duten irrika Arabako zortzigarren kuadrilla izan dadin.

Gainera, 8 zenbakiaren grafiak berak bidegurutzearen ideari egiten dio erreferentzia, hau da, bere buruarekin gurutzatzen den eta, biratuta, infinituaren sinboloa osatzen duen lerro bati. Bide itxia da, zirkuluak eginez eta bidegurutze bat sortuz bere baitara itzultzen dena. Araba zeharkatzen duten bideen metaforari eutsi eta jarraitu egiten du; balioak ordezkatzeko dituzte eta lurralde-barnea lotzen dute, baita lurraldea kanpoaldearekin ere. Era berean, Araba gaur egun zeharkatzen ari den aldi baterako bidegurutzera garamatzen infinituaren ideari eusten dio bisualki: balioak birpentsatzeko unea, baina esentzia galdu gabe.

Bidegurutzearen ideia inguruan erakusketaren haria ehotzen duen metaforaren barruan, beraz, zortzi bide historiko aukeratu ditut, Arabako kuadrilla bakoitzarekin eta Trebiñuko konderriarekin harreman berezia dutenak. Gainera, ibilbide bakoitzak identitate izaerako balio propioa du atxikita, eta balio hori bere historian islatzen da, eta komenigarria litzateke hori sustatzea edo gure egungo gizartearen aurkitzea, probintziarentzat eta bertako biztanleentzat etorkizuneko horizontea antolatzeko. Horrela, korrelazio bat egongo litzateke trazadura historikoaren, igarotzen den lekuaren, nabarmendu nahi dugun balioaren eta balio horri iraganen eta gaur egun eusten dioten mugarrin nagusien artean. Eskematikoki, hurrengo taula eskainiko dut, ideia hori argiago ikus dadin, eta hurrengo ataletan zehaztuko da.

BIDEA	KUADRILLA	LOTUTAKO BALIOA	MUGARRI BATZUK
Iter XXXIV: galtzada erromatarra	Trebiñuko konderria	Kulturartekotasuna	- Erromatar kultura - Frantses kultura - Hebrear kultura

			<ul style="list-style-type: none"> - Ijitoen kultura - Atzerriarekiko kultura-trukeak
Gazteluen ibilbidea	Añanako Kuadrilla	Bakea	<ul style="list-style-type: none"> - Erresumen arteko mugako arazoak - Indarkeria historiaurrean - Ermandadeak eta 1476ko kapitulatua - Damen bakea - Estibalizko irain-ordeak - Gasteizko gudua
Done Jakue bidea	Arabako Errioxako Kuadrilla	Osasuna eta zainketak	<ul style="list-style-type: none"> - Bideko ospitale-sarea - Emaginak, ospitaleko zainzaileak eta sendatzaileak - XVI. mendeko izurria - Babes-etxea - Kolera izurriteak
Artilearen ibilbidea	Aiarako Kuadrilla	Artea eta ondarea	<ul style="list-style-type: none"> - Artelanen merkataritza - Erromanikoaren sarrera - Kexaako monumentu multzoa - Matronazgoa Gasteizko gotikoan - Farolen prozesioa - Zinemaren asmakuntza
Posta Errege Bidea	Arabako Lautadako Kuadrilla	Hizkuntza eta letrak	<ul style="list-style-type: none"> - Donemiliagako Goldea eta toponimia elebiduna - Ayala kantzilerra - Joan Perez de Lazarragaren eskuizkribua - Ernestina de Champourcín - Micaela Portilla
Ardoaren eta arrainaren ibilbidea	Gorbeialdeko Kuadrilla	Bertako produktua	<ul style="list-style-type: none"> - Produktuen truke komertzialak kostaldearekin - Añanako gatzagak - Erdi Aroko merkatuak - Euskalerrriaren Adiskideen Elkartea eta Nekazaritza
Vasco-Navarro bide berdea	Mendialdeko Kuadrilla	Industria	<ul style="list-style-type: none"> - Vasco-Navarro trenbidea - Gremioak - Industrializazioaren jatorria - Fournierren kartak

Gasteizko eraztun berdea	Gasteizko Kuadrilla	Jasangarritasuna	- Partzuergoak - Urtegiak sortzea - Parke naturalak - Green Capital
--------------------------	---------------------	------------------	--

5. Arabako bide historikoak

Kanpoaldearekiko harreman-beharrak agertu ahala joan dira osatzen Arabako bide historikoak. Hala, komunikaziorako ibilbideak aurkituko ditugu, hala nola posten errege-bidea; bide administratiboa, esaterako iter XXXIV; edo ibilbide komertziala, hala nola ardoaren eta arrainaren ibilbidea, artilearen ibilbidea eta Vasco-Navarro trenbidea. Done Jakue Bidea oso aldakorra da. Erabilerari dagokionez, erromesaldietara bideratutako bidea izan da, baina mandazainek, herri nomadek, errege segizioek eta urrutiko lur exotikoak ezagutze hutsagatik Europatik zetozen bideak hartzen zituzten Aro Modernoko bidaiariek ere zeharkatu dute.

Baina, era berean, baditugu barrura begira dauden bide batzuk, lurraldeari berari begira daudenak. Hori da gazteluen ibilbidearen kasua, probintzia eta bertako biztanleak babesteko defentsarako oholesi bat osatu nahi baitzuen. Guztiz bestelako zentzuan bada ere, eraztun berdearen kasuan ere antzeko zerbait gertatzen da. Eraztun berde hori barnealdean garatzen da oso-osorik, Vitoria-Gasteiz hiriaren inguruan, hiria inguruko landa-munduarekin modu organiko eta jasangarrian lotzeko.

Bide horiek guztiek komunikazio-sare bat osatzen dute Araba osoan zehar, historikoki ideia berriak eta munduko beste leku batzuetatik etorritako jendea barneratzeko bide naturala izan dena, lurraldean arrastoa utzi eta probintzia honen aberastasun kulturalari lagundu diotenak. Era berean, Araban sartu diren berrikuntzak eraldatu egin dira, tokiko idiosinkrasiaz blaituz eta elementu propioak sortuz, zeinak, aldi berean, mundu osora esportatu diren. Ildo horretan, ibilbide horiek arterien eta zainen sistemak bezala jardun dute, eta horien bidez bizigarri berria sartu da, zeharkatzen zituen lekuetako elikagaiak eta ekarpenak ere jaso dituena.

Jarraian, agerpen eta goreneko uneen hurrenkera kronologikoan aurkeztuko ditut bideak, bakoitza balio bati eta kuadrilla bati lotuta. Sarrera historiko labur baten ondoren, bide horretan gertatu diren mugarrietako batzuk azalduko ditut, edo bide horrekin eta adierazten duen balioarekin harreman zuzenagoan edo zeharkakoagoan gertatutakoak.

5.1. Iter XXXIV: kulturartekotasunaren bideak

Kuadrilla elkartua:

Trebiñuko konderria: iter XXXIV delakoak eta haren bigarren mailako zenbait bidek Trebiñuko konderria zeharkatzen dute, eta, enklabe-egoera bitxia duenez, kulturartekotasuna gehien ordezkatzeko duen lurraldeetako bat da, beste probintzia batean integratuta baitago, nahiz eta arabar izaera, kultura eta lotura handia duen.

Historia:

Iter XXXIV ezagutzen den gure lurraldean ondo garatutako lehenengo bidea da. Bide erromatar hori K.a. I. mendean hasi zen eraikitzen, Augusto enperadorearen agintaldian, ziurrenik lehenik zegoen bide baten gainean, zeina indartu egin baitzen Hispania konkistatu bitartean hornidurarako legio eta konboien joan-etorria ahalbidetzeko. Bide erromatarrei buruzko berri dugu Antonino Ibilbideari esker, K.o. III. mendeko errepedeen benetako mapa. Bertan, Arabako galtzada Bordele (Frantzia) eta Astorga (Leon) lotzen zituen ibilbide handiago baten zati dela aipatzen da.

Arabian, galtzada hori Pompaelo zaharretik zetorren, hau da, Iruñetik, eta Donemiliagako San Romandik sartzen zen. Handik Aguraineraino jarraitzen zuen, Alegria, Estibaliz eta Gasteiztik igarotzen zen eta Trespondera iristen zen, non Iruña-Veleia hiria zegoen. Gero, Trebiñuko muga zeharkatu ondoren, gure lurraldetik ateratzen zen Miranda de Ebrotik gertu zegoen eremu batetik. Bide nagusi horrez gain, baziren beste bigarren mailako asko, herriak eta komunitateak elkarren artean lotzen zituztenak eta iter XXXIVekin. Erromatarren okupazioaren ondoren erabilitako bide-sarea osatzen zuten guztien artean.

Ibaian ertz batetik bestera igarotzeko zubiak ere eraiki ziren, hala nola Mantiblekoa Assan, Ebro ibaia zeharkatzen zuen Lantziago aldetik, eta Trespondekoa, gerora eraiki bazen ere, erromatar jatorria izan zezakeena. Iter XXXIVekin batera, bidaiarientzako eta merkatarientzako azpiegiturak sortu ziren, hala nola postak eta termak. Albeiumendiko aztarnategian, Donemiliagako San Romandik gertu hainbat aztarna aurkitu zituzten, erromatar *mansio* bat, ostatu-posta bat eta bidaiarientzako terma txikiak. 1976 eta 1982 artean Arkaiako termak induskatu ziren, herriaren kanpoaldean. I. mende inguruan datatuak eta III. mendera arte erabiliak hainbat gela mantendu dituzte, jantzitegia (*apodyterium*), ariketarako palestra eta ura bakoitzak bere tenperaturan duten gelak (*caldarium*, *tepidarium* eta *frigidarium*). Zenbait tresna ere aurkitu zituzten, esaterako zeramikazko katiluak eta estrigilak, hau da gorputza harraskatzeko S formako tresna.

Arabako erromanizazioa ulertzeko beste leku garrantzitsu bat Iruña-Veleia da, Arabako arkeologiaren sorreratik aurkikuntza garrantzitsuak erakusten jarraitzen duen hiri harresitu handia. Diego de Salviatierrak jada aipatu zuen aztarnategi hori 1585ean egindako "Gobierno y república de Vitoria" lanean. Hainbat indusketaren ondoren, harresiak, tenplu bat, azoka bat, etxaldeak eta Veleiako Damaren busto ospetsua aurkitu dira, gaur BIBAT Arkeologia Museoan ikusgai dagoena. Duela gutxi jakinarazi da inguruan zirku bat zegoela, oraindik induskatu gabe.

Balioak:

Erromatarren eta lurraldean aurretik zeuden kulturen arteko topaketa beti baketsua izan ez zela susmatzen dugun arren, badakigu kulturartekotasun jakin baterako oinarria izan zela. Kulturartekotasunak herri biren arteko elkarrekintza eta adierazpen kultural partekatuak sortzea eskatzen du, kultura-aniztasunak berekin dakarren elkarrekiko errespetu soiletik eta bizikidetzatik harago. Arabako erromanizazioaren kasuan, lurraldeak Erromako zenbait alderdi hartu zituen, alde zurreko kultura-substratu batekin integratuz. Hau iter XXXIVaren inguruan aurkitutako hamarnaka hilobietan islatzen da, non, erromatar erlijiotasunaren barruan, aurreko kultura bisualaren zati batek bizirik dirauen.

Erromatar kulturaren eraginak Erdi Aroan eta Errenazimentuan irauteaz gain, mitologia klasikoa eta bere pertsonaiak berrerabiliz, Erdi Aroko eliza asko eraikitzeke erromatar harriak erabili zirela ikus daiteke. Adibide garbia Estibalizko santutegia da, batez ere absideak, non erromatar harlanduak aprobeztatu ziren, baina hilobi eta hilarri erromatarretako materialak eraikitzeke erabiltzea are deigarriagoa da beste tenplu batzuetan. Donemiliagako San Roman eliza, non arkeologiak *mansio* edo ostatu erromatar baten berri ematen digun, kasu nabarmena da, baina hilarrien aztarnak aurkitu ditugu Okarizen ere eta, bereziki, Kontrastako Elizmendi ermitan. Bertan, erromatar hilobien apaingarriak kopia ziren teilatuaren hegalaria eusten dioten modiloien motibo eskultorikoak egiteko, bereziki sei puntako espiralak eta izarrak. Arrazoi horiek betikotu egin dira Arabako erromanikoan, Aro Modernoan, eta XXI. mendera arte iristen dira arte herrikoian. Lauburu erromatarren aurreko sinbolo horien berrinterpretazio garaikidea da, eta Arabako kultura-aldi guztietan iraun du.

Beste mugarri historiko batzuk:

Frantses kultura

Iter XXXIVak hainbat kulturartekotasun-une ekarri zituen, erromanizazioaren garaian erabiltzetik haratago. Lehenik eta behin, Frantziarekin komunikatzeko bidea izan zen, Donejakue bidea bilakatu zenean. Frantsesek ibilbide hori egin dute Erdi Arotik gaur egunera arte Santiagora iristeko edo handik itzultzeko, eta utzi zuten arrastoa ez zen beti positiboa izan. Aymeric Picaud frantsesak, Codice Calixtino ospetsuaren egileak, euskaldunei eta nafarrei buruzko hitz ez oso atseginak idatzi zituen, baina lurralde horietatik igarotzean entzun zituen euskarazko hitz batzuk ere eman dizkigu.

Frantziatik etorritakoekin egin zen birpopulatzea XII. mendean gertatu zen lurralde honetan. Gaur egungo Villafranca/Billafranka (frantsesen hiribildua) Euskal Herrian XI. mendearen amaieratik XII. mendearen hasierara bitartean (1093 eta 1106 urteen artean) sortu zen lehenengo hiribildua izan zen, urte horietan eraikitzen ari zen Estibalizko monasterio klunitarrari lotua. Forua, kontserbatzen ez dena, noble-bikote batek eman zion, Toda Lópezek eta Lope Gonzálezek, Haro Etxearen arbasoek. Badakigu ekintza hori Alfontso VI. arekin ezkonduetako Borgoinako Konstantza erreginarene politikak lurraldean ezartzeko egin zutela, Frantziako ordena monastikoak eta Pirinioen beste aldeko biztanleak penintsulan sartzeko laguntzen ari baitziren.

Gaur egun, Villafranca/Billafranka kontzeju xumea da, iter XXXIVaren trazatu zaharraren ondoan dirau, eta ez du dokumentazioaren bidez ezagutzen dugun iragan distiratsua arrastorik gordetzen. Hala ere, XII. mendean, lurraldean integratu zen biztanle frankoen sarrera izan zen, eta badakigu mende horren amaieran, neurri handi batean, Gasteizko hiribildu sortu berrira joan zirela bizitzera. Populazioaren lekualdatze horrek Villafranca/Billafranka gainbeheran murgildu zuen, eta ia ahanzturara kondenatu zuen lehenengo euskal hiribildua.

Hebrear kultura

Jatorri hebrearreko izenak X. mendetik aurrera agertzen dira Erdi Aroko testuetan, batez ere legezko dokumentuetan. Hala ere, XIII. mendean hasi ziren komunitate juduak presentzia esanguratsua izaten Araban. 1291n, Antso IV.a erregeak egindako Hueteko erroldak Euskadiko lehenengo aljama aipatzen du, Gasteizen kokatuta. Komunitate judu horrek XV. mendean lortu zuen bere gailurra, gaur egungo Barreneko Kale Berrian dagoen Judutegian. Hasiera batean, Judutegia ez zen auzo baztertua, baizik eta gremio-kale bat. Denbora igaro ahala, eta juduen aurkako sentimendua gero eta handiagoa zenez, ghetto bihurtu zen. 1491n, Judutegia eta Pintore kalea bereizteko harresi bat eraikitzea agindu zen. Horretarako, kale bi horietako etxeen atzealdeak zatitu egin ziren eta gaur egun zutik dirau harresi horrek.

Baina Gasteizko aljama ez zen bakarra izan Araban. XIV. mendean, beste auzo judu batzuk sortu ziren Agurainen, Gesaltza Añanan eta Guardian. XV. mendean, komunitate hebrearren hedapenak aurrea egin zuen eta aljamak eratu ziren Bastidan, Gatzaga Buradonen, Santikurutze Kanpezun eta Trebiñun. Gainera, populazio juduz osatutako gunek ezarri ziren landa eremuetan, hala nola Mendoza, Morillas, Tuio, Berantevilla, Ozio, Antoñana, Urizaharra, Fontetxa, Kaizedo, Samaniego eta Bilarren.

Herri juduarekiko gorrotoa XIV. mendearen lehen erdian hasi zen agertzen, euren aurkako aurreiritziak eta estereotipoak hedatu ziren eta, besteak beste, lukurrari izatea leporatzen zieten baita Kristo hil izana eta beste krimen batzuk ere. 1320an, juduei egindako lehenengo erasoetako bat erregistratu zen, garai hartan Nafarroakoa zen Guardian hain zuzen ere. Araban, gatazkak ez ziren sortu ehun urte geroago arte, 1428ko Gasteizko lege arrazisten ondorioz, juduak beren jantzetan seinale gorriak eramatera eta gurutzearen aurrean belaunikatzera behartzen baitzituzten. Indarkeria instituzionala nahiz herrikoia areagotu egin zen, eta 1492an juduak kanporatu egin zituzten. Batzuk bertan geratu ziren eta Gasteizko gizartean integratu ziren, eta bien bitartean, kristauak euren artean borrokan aritu ziren erbestera joandako pertsonen jabetzak eskuratzeko. Sinagoga babes-etxe bihurtu zuten, eta Judizmendiko hilerri hebrearra (gaur egun Gasteiz hiriko auzo bat) indarrez ebatsi zuten, Kontzejuak hilerria ukitzea berariaz debekatu zuen arren. Juduak kanporatzeko unean, Judizmendin indusketarik ez egiteko promesaren egin zuen Udalak; hala ere, 1851n hezurdurak aurkitu ziren obra batzuetan. 1952an, baliogabetu egin zen 1492ko ituna, alde bien adostasunez, Baionako komunitate juduak parte-hartu baitzuen, eta hiliarria jarri zuten kokapen hartan. Hasierako espolioazioaren ondoren, hilerria errespetatzeko promesa hura

460 urtez egon zen indarrean, komunitate bien arteko bizikidetza eta arrazakeriak eragindako tragedia gogora zedin.

Ijitoen kultura

1435eko apirilaren 27an, Nafarroako Blanca erreginaren gorteak dohaintza bat egin zien Tomas Egipto Txikiko kondeari eta haren taldeari, eta Nafarroan geratzeko baimena eman zien Santiagorako erromesaldia egiten jarraitu aurretik. Iberiar penintsulan ijito-herria aipatzen lehenetarikoa da dokumentu hori. Komunitate hori Europako hego-ekialdetik iritsi zen Nafarroara, eta harrera ona izan zuten hasieran. Hala ere, XVI. mendean, haiekiko jarrera aldatu egin zen, eta lege diskriminatzailerak eman ziren. Errege Katolikoek ijitoen kontrako lehen pragmatika aldarrikatu zuten 1499an, XIX. mendera arte ugaritu ziren lege xedapen askoren artean lehena. Horrek guztiak 1749ko Sarekada Handia ekarri zuen, La Ensenadako markesak antolatutako genozidio saiakera, euskal lurraldeei apenas eragin ziena, bertako legediaren ondorioz, toleranteagoa baitzen ijito etniako pertsonen presentziarekin.

Araban, 1484tik 1552ra bitartean udalak ijito-taldeei emandako limosna-erregistroak daude, hirian sar ez zitezen. Hasierako gaitzespen hori gorabehera, garai hartan lurraldean sustrairik eta erreferentziatzko komunitaterik ez zuten talde edo pertsona nomadekiko zegoen mesfidantzak eragindakoa, ijito herria XV. mendean iritsi zen Euskal Herrira, eta, neurri handi batean, euskal gizartean integratu zen. 1583an, Tuterako Gorteek ijitoen eta eskekoen tipifikazio penalean sartu zituzten eskale baliagarriak, eta horrek estereotipo negatiboak iraunarazi zituen eta nahasmen orokorrari lagundu zion, garai hartan ijito hitzak arraza edo etnia jakin bat baino gehiago bizimodua eta jarrera nomada zekarrelako. Hartara, ijitoak ez ziren pertsonak halakotzat kondenatu zituzten, eta ijito ziren pertsonak normaltasun osoz sartu ziren gizartean, inor ohartu gabe beste etnia batetik zetozela.

Denboran zehar, ijito nortasuna lausotzen joan zen, euskal gizartean integratu zelako, nahiz eta jazarpenak XVIII. mendera arte jarraitu zuen. Ijitoen kultura propioa ikusezin bihurtu edo lausotu egin zen mendeetan zehar, batez ere komunitate baten barruan finkatu ziren pertsonen kasuan. XIX. mendean, ijitoen kultura are gehiago lausotu zen ezkontza mistoen ondorioz. Integrazio hori ikusezin bihurtzeraino azaltzen duten arrazoiak. Halaber, jasotzen zuten jazarpen legal eta soziala izan ziren ijito asko beren jatorri etnikoa ezkutatzera bultzatu zituena, baina, era berean, agerian uzten du herri bien arteko kulturartekotasuna nabarmena izan zela. Gaur egungo ijito-komunitateak, ordea, ez dira Erdi Aroaren azken mendeetan iritsi ziren euskal ijito haien oinordekoak; izan ere, penintsulako beste leku batzuetatik etorri ziren, XX. mendean landako jendea hirira ekarri zuten landa-migrazioen boladetan.

Urruneko kulturekiko eta kultura exotikoekiko trukeak: Simon Anda Salazar

Euskal idiosinkrasiatik zerbait nabarmentzen bada, bere espiritu ekintzailea da. Emigratzeko erraztasuna, urrutiko lekuetan negozioak garatzeko erraztasuna, enpresa berritzaileak eta puntakoak bultzatzeko erraztasuna... Hori guztia duela mende asko sustraiak hondoratzen dituen izateko moduaren parte da. Izan ere, espiritu ekintzaile hori Erdi Aroaren amaieran eta Aro Modernoaren hasieran sortu zen, beharrak eta gehiegizko biztanleriak euskal gizartearen asmamena areagotu zutenean eta ia herentziarik ez zuten bigarren askok abenturari ekin ziotenean bizitza hobe baten bila. Horietako askok Amerikara migratu zuten eta dirutza handia egin zuten han, bertako biztanleekin nahastu ziren eta mestizajea bultzatu zuten. Horietako batzuek beren aztarna utzi zuten Arabako lurraldean, bereziki erretaulak eta beste pieza batzuk ordainduta eta dohaintzan emanda beren jatorrizko herrietako elizentzat, Atlantikotik haratago lortutako arrakasta eta aberastasunaren elementu ikusgarri eta propagandakoa izan zitezten. Arabarren migrazio horiek, beren jaioteritik urrun, kulturartekotasun oso bitxiko zenbait une ahalbidetu zituzten, lurraldera bidaltzen zuten kultura materialaren eta objektuen bidez. Simon Anda dugu adibide argia.

Arabako Subijanakako Andatarren jauregia, XVIII. mendearen bigarren erdian eraikia, armariagatik eta Simon Andarekin duen loturagatik nabarmentzen da, Filipinetan karrera militar nabarmena izan zuen familiako kide ezaguna. Hasieran fraide izatera destinatua, Simonek jurisprudentzia ikasi zuen eta Manilara joan zen 1761ean. Urtebete geroago, Zazpi Urteko Gerran, Ingalaterraren inbasioaren aurkako erresistentzia antolatu zuen hiriburuaren kanpoko aldetik, eta Filipinetako gobernadore goren izendatu zuen bere burua. Bere ausardia eta lidergoa funtsezkoak izan ziren kolonia Espainiaren kontrolpean mantentzeko, eta, 1764an, garaile itzuli zen tropa ingelesetatik askatutako Manilara.

Simon Andak luxuzko objektuak eta animalia exotikoak bidali zituen Espainiara, elefante bat ere bai, eta horrek espainiar monarkiarekiko harremanak sendotu zituen eta Filipinetako aukera ekonomikoak erakutsi zituen. Gobernadore izan zen bitartean, Manilako gotorlekuak eta Filipinetako legeak hobetu zituen. Subijana bere jaioterrian, Simonek bidalitako luxuzko liturgia-jantziak kontserbatzen dira, eta Filipinen eta Espainiaren arteko merkataritzak XVIII. mendean izan zuen garrantzia islatzen du horrek. Opari horiek, Manilako mantoiak barne, estatusaren eta Europan zabaldu zen, eta Arabako lurraldean Andak sartu zuen, moda txinatarraren sinbolo izan ziren.

Gaur egun:

Erromatarren azpiegitura eraginkorra denez, iter XXXIV bidea gaur egun arte berrerabili da. Erdi Aroan Done Jakue bidea izan zen, trazadura bera zuelako neurri handi batean, baina Aro Modernoan, gehienbat, posta-bide izateko birplanteatu zuten. Trenbidearen etorrerak galtzadaren hondakin batzuk desitxuratu zituen, eta hango harriak kendu egin ziren errailak jartzeko. Azkenik, gure egungo 1 nazionala errepidea galtzada zahar huraren oinordeko zuzenena da, haren trazadura, puntu askotan, erromatarrek markatutako ibilbidearekin ia paraleloan igarotzen baita. Denboran zehar etengabe berrerabiltze horrek agerian uzten du urruneko lurrikiko konexioak garrantzitsuak

izaten jarraitu zuela urte askoan, eta beti egon zela Arabatik sartzen eta irteten zen jendea, eta horrek kulturartekotasun orokorrari lagundu ziola.

XX. mendean Gasteiz erabat eraldatu da maila demografikoan. 30.000 biztanle eskaseko hiria izatetik (gehienak militarrek, zerbitzariak eta kleroaren kideak) gaur egun ia 250.000 pertsona izatera igaro zen. Hazkunde demografiko nagusia hirurogeiko hamarkadan gertatu zen, erregimen frankistaren desarrollismoaren garaian, neurri handi batean industriaren gorakadaren eta landa mundutik hirietara joatearen ondorioz. Ildo horretan, probintzian sartu ziren populazio-multzo nagusiak Extremaduratik, Galiziatik, Asturiastik, Andaluziatik eta Gaztela eta Leondik zetozen. Oraindik ere etxe eta gizarte-zentro asko daude Gasteizen, jatorrizko leku horietatik emigratu zuten pertsonak biltzen dituztenak eta hiriko beste kultura-eragile bat dira.

XXI. mendearen hasieratik, biztanleriaren hazkunde hori gorantz doa, beste euskal probintzia batzuetatik, beste autonomia-erkidego batzuetatik eta, batez ere, atzerriko herrialdeetatik etorritako jendearen eskutik. Atzerritik etorritakoen kopurua % 9tik gorakoa da Araban, laurogeita hamarreko hamarkadan ez bezala, biztanleria osoaren % 2 baino ez baitziren. Horregatik, gaur egun, Arabak kulturarteko osagai handia izaten jarraitzen du, eta nabarmena da bere idiosinkrasiaren hainbat alderditan eta, inkesten arabera, lurraldean agertzen den migrazioaren onarpen handian ere bai.

Erakusketa-baliabideak:

- Bibat Arkeologia Museoak iter XXXIVarekin lotutako pieza ugari ditu. Bereziki hilarriak, eta horietan argiago eta nabarmenago agertzen da herri autoktonoen eta kultura erromatarraren arteko kulturartekotasuna.
- Subillana-Gasteiz herriko parrokian Filipinetan brodatutako kasulla batzuk gordetzen dira, eta horiek erakusten dute Arabako kultura hain urrun zeuden lekuekin asimilatu edo erlazionatu zela, emigratu zuten pertsonaietako batzuei esker. Sevillako Expo 92rako mailegatu ziren.

5.2. Gazteluen eta hiribildu harresituen ibilbidea: gerraren... eta bakearen bideak

Kuadrilla elkartua:

Añanako Kuadrilla: gure probintziako Erdi Aroko gaztelu nagusiak (Ozio eta Zabalatekoa) kuadrilla honetan daude eta gazteluen ibilbidea osatzen dute. Gainera, uste da Arabako armarrarian agertzen den gaztelua, "Gaizkileen aurkako justizia areagotuz" leloarekin batera, Zabalatekoan inspiratuta dagoela, duela gutxi birgaitua.

Historia:

Arabako mugak, mendeetan zehar aldakorrek izan arren, gazteluek, noblezia-dorreek eta hiribildu harresituek ondo defendatu zituzten beti. Azterna horiek, asko XIX. mendeko karlistaldietan suntsitutakoak, Arabako paisaiaren parte dira. Añanako Kuadrillako "gazteluen" ibilbide zirkularrak Ozio eta Zabalateko gazteluak hartzen ditu bere ibilbidean, probintziako ikusgarrienak eta hobekien kontserbatutakoak. Defentsa-konplexu horien eklosioa XI. eta XII. mendeetan gertatu zen, Nafarroako eta Gaztelako erresumen arteko tira-biren ondorioz.

Araba, nortasun propioarekin, VIII. mendeko dokumentuetan agertzen zen jadanik, eta izena ematen zien gotzaindegi bati eta bere mugako izaeragatik erresuma ezberdinen eraginpean egon zen barruti politiko bati. Antso Gartzes IV.aren heriotzak, 1076an, Iruñeko erresuma (ondoren Nafarroa) eta Gaztelako erresumaren arteko borroken hasiera ekarri zuen, Araba kontrolagatik. Gaztelaren eragina sendotu egin zen Alfontso VI.aren garaian eta ondorengo erreginen eskutik, jaun feudalen basailutza lortu baitzuten. 1134an, Nafarroa bere eragina berreskuratzen saiatu zen, eta lurralde eztabaidek huts egindako arbitrajea ekarri zuten, Henrike II.a Ingalaterrako erregeak gidatua. Erresumen mugei buruzko liskar eta desadostasun giro hartan, Nafarroako Antso VI.ak estrategia berri bat hartu zuen: hiribilduak sortzea arabarren leialtasuna irabazteko, eta, horrela, nobleen klasearen eta Gaztelako erresumaren arteko aliantza indargabetzea.

Horregatik, hiribilduak, izaera komertzialeko eta lege onuragarriak zituzten herriguneak, ugaritu egin ziren Araban XII. mendearen amaieran. Antso VI.ak Trebiñu, Gasteiz, Antoñana, Bernedo eta Argantzun sortu zituen, eta herri berri horiek babesten zuten muga sortu zuen. Gaztelako Alfontso VIII.ak galdutako lurraldea berreskuratu zuen Antso VI.a hil ondoren. 1200ean, Gasteiz setiatu zuen eta Araba Gaztelako erresumaren eraginerantz bultzatu zuen. Alfontso X.ak eta Aragoiko Violantek hiribilduak sortzen jarraitu zuten, hala nola Gatzaga Buradon, Kontrasta, Santikurutze Kanpezu, Agurain eta Urizaharra, Gaztelako artilearen merkatuak Kantauriko portuekin lotuko zituen merkataritza korridore bat sortzeko, baita Nafarroaren aurkako hesia izan zedin ere. Horrela, Arabaren eta Nafarroaren arteko egungo muga Alfontso X.ak eta Aragoiko Violantek XIII. mendearen erdialdean asmatutako defentsa-lerro horrek markatzen du oraindik ere.

Gaztelako ondorengo beste errege eta erregina batzuek ere helburu politikoa zuten hiribilduak sortu zituzten, hiribilduen eskubide berberak eskatzen zituzten herrixka oso populatuak guneak bateratuz. Erdi Aroko sorkuntza horiek, Gaztelaren eta Nafarroaren arteko tira-biretatik sortuak, Arabako kontzeju handienak sorrarazi zituzten, eta horietako askok beren harresien zati batzuk kontserbatu dituzte gaur egun arte.

Balioak:

Defentsa-sistema horiek garrantzi hain handia izan dutenez Arabako historian eta probintziaren idiosinkrasian, horietako bat, Oziokoa, lurralde historikoaren ikurraren parte da, Arabako Ermandadeen ezizenaren ondoan: "Gaizkileen aurkako justizia areagotuz". Aurrerago azalduko

dugun lelo horren sorrera, baina, esan dezagun bertako biztanleek indarkeria gelditzeko eta lurraldean hainbeste zoritxar zekartzaten boteretsuen gerrak amaitzeko egin zituzten etengabeko saiakerak aipatzen dizkigula. Horregatik, nahiz eta Araba etengabeko gatazkek eta Erdi Aroko bandokideek, komunitateen gerrak, karlistadek edo frantsesen aurkako gerrek (bereziki, Independentzia Gerrak) eragindako gerra-giroak astindu zuten, merezi du nabarmentzea nola eman zieten amaiera gatazka horiei eta emakume nobleek eta “komuneko jendeak” bakea bultzatzeko eta indarkeria geldiarazteko izan zuten zeregina eta erabili zituzten estrategiak.

Beste mugarri historiko batzuk:

Indarkeria Arabako Historiaurrean:

Aztarnategi arkeologiko batzuek erakusten dutenez, indarkeriak aspalditik markatu du Arabako lurraldea. Laurogeita hamarreko hamarkadan, Guardiatik gertu dagoen San Juan Ante Portam Latinam aztarnategia induskatu zen, K.a. 3365 eta 3035 urteen artean ehorzketa kolektiborako erabilitako harpe bat. Bertan, indarkeriazko heriotza zantzuak zituzten ia 300 gizabanakoren aztarnak aurkitu ziren, jaioberriak, haurrak, gazteak eta helduak barne, eta gizonen kopurua emakumeena baino handiagoa zen. Arkeologia-taldeak ondorioztatu zuenez, borroka armatu baten ondoren hildako pertsonak ehorzteko erabili zuten lekua, hezur batzuek gezi puntak txertatuta baitzituzten oraindik, eta beste zauri batzuk armamentua erabiltzearekin bateragarriak baitziren.

San Juan Ante Portam Latinam-etik gertu, La Hoyako aztarnategiak ere Arabako lurraldeko historiaurrearen indarkeria erakusten du. 1935ean aurkitua, La Hoya-k bi kokaleku handi ditu ikusteko, bata Brontze Arokoa eta bestea Burdin Arokoa, azken hori bortizki suntsitua. La Hoya Burdin Aroko merkataritza hiri garrantzitsua zen, bidegurutze natural batean kokatua. Gurdien, zeramikazko ontzien, egurrezko kutxen, saskien, denden eta ekoizpen-zentroen aztarnak aurkitu ziren, baita harategi bat eta brontzeari eskainitako metalurgia-zentro bat ere. La Hoyaren oparotasuna herrixka suntsitu zuen zaldiz zihoazen gudari talde baten erasoarekin amaitu zen. Anputazioak dituzten gorpuen hondarrek eta etxebizitzak suntsitu zituen suaren aztarnek herrixka suntsitu zuen indarkeria maila erakusten dute.

Hala ere, eta mundu bortitza izan arren, Margaret Mead-en arabera, zibilizazioaren lehenengo sintoma sendatu zen hautsitako hezur bat da. Ildo horretan, aztarnategi arkeologiko horietan aurkitutako giza aztarnetan, sendatzeko trepanazioak eta berriz kokatu diren hezurak bezalako ebidentzia medikoak daude, baita klaneko kideak zaintzeko beste proba fisiko batzuk ere, bakearen eta taldearen ongizatearen garrantziaz hitz egiten digutenak, indarkeriazko testuinguruak gorabehera.

Bandokideen gerrak, Ermandadeen sorrera eta 1476ko Kapitulatua

Mendearen zati handi bati eragin zion krisi gogor batek eman zion hasiera XIV. mendeari. Lurren produktibitate baxuak, krisi ekonomikoak eta epidemiek, hala nola 1348ko izurri beltzak,

biztanleriaren jaitsiera eta ezegonkortasun sozial handia eragin zuten. Euskal nobleziak agresibitatea eta despotismoa erabili zituen bere bizi-mailari eusteko, abusuzko zergak ezarriz eta jaurerriak indarrez ezarriz, eta horrek ezinegon sakona sortu zuen beheko klaseen eta "komuneko jendearen" artean. Gaztelako tronuaren ondorengotza-gerran Enrike II.a Trastamarakoaren alde egin zuten leinuek jaurerriak lortu zituzten Euskal Herrian, eta, ondorioz, zerga eta karga fiskal berriak ezarri zituzten herritarren gainean. Gainera, baserriko noblezia bere boterea zabaltzeko borrokan hasi zen, eta ondorioz, betiko indarkeria giroa sortu zuen, bandoen edo bandokideen gerra izenez ezagutzen dena. Ahaide Nagusiak izeneko buruzagien inguruan lerrokatu ziren leinuek, eta talde mafiosoen pare jokatzeko zuten, beste noble batzuei eta klase xumeenei estortsio eta eraso eginez.

Euskal Herrian, leinuek alde handi bitan antolatu ziren: oinaztarrak eta ganboatarrak. Bando horien arteko gatazka belikoen ondorioz, defentsarako dorretxeak sortu ziren, eta horietako asko oraindik ere kontserbatzen dira. Elkarren arteko eta herritarren aurkako gerra pribatua egiten hasi ziren, hau da, armada txikien bidez indarkeria erabiltzen hasi ziren, eremu zabalean guduak eginez edo hiribilduetako kaleak eszenatoki hartuta. Nobleziaren indarkeriari eta gehiegikeriei aurre egiteko, ermandadeak sortu ziren, legezko konponbideak eta noblezia kontrolpean izateko benetako mesedea bilatzen zuten auzotarren taldeak, nahiz eta ez zuten zalantzarik egiten armak autodefentsarako hartzeko, egoerak hala eskatzen bazuen. Ermandade horiek elkarren arteko elkartasunean ziharduten, sendotu egin ziren eta probintziako lehenengo Batzar Nagusiak sortu zituzten. Testuinguru horretan eta Arabako ermandadeen batasunean sortu zen "Gaizkileen aurkako justizia areagotuz" leloa. Gaur egun, probintziaren erakunde-batasunaren hazitzat hartzen dira. 1476an, klase altuen gerra pribatuei behingoz amaiera emateko eskaera sozialei erantzuteko, Fernando Katolikoak bandoen arteko su-etena agindu zuen eta bakea bermatzeko lege berriak idatzi zituen, almenak eta dorreen defentsa elementuak suntsitzea barne.

Damen bakea

Bake-uneak eta horiek saihesteko prozesuak askotan gutxietsi egiten dira kontakizun historikoetan, eta gerrak nahiz guduak hartzen dituzte ardatz. Hala ere, Arabako Erdi Aroan, emakumeek berebiziko garrantzia izan zuten bake-eragile eginkizunetan. Gizon nobleak gerrarako entrenatzen ziren bitartean, damak gatazkak konpontzeko eta baretzeko hezten zituzten, bitartekari jardun zezaten eta gatazketarako irtenbide baketsuak bila zitzaten. Emakume nobleek eta erreginek ahaidetasun-loturak eta keinu emozionalak erabiltzen zituzten, hala nola belaunikatzea eta negar egitea, senideengan eragiteko eta indarkeria geldiarazteko. Metodo horiek huts egiten bazuten, adiskidetzeko oturuntzak antolatzen zituzten edo bakea lortzeko opariak eskaintzen zituzten. Estrategia horiei "emakumeen bakea" edo "bitartekaritzako estilo femeninoa" deitu zaie, eta elkartasuna mantentzeko zuten sormena eta eraginkortasuna nabarmendu dira.

Bakea lortzeko ohiko estrategia zen ezkontza. Familia boteretsuen arteko ezkontza itunduek aliantzak sortzeko eta gatazkak konpontzeko balio zuten. Arabako adibide bat Constanza de Ayala

da, Barriako monasterioaren eta Santa Pia abadiaren arteko arazo batean bitartekari aritu baitzen, ahaidetasun-loturak erabiliz, animoak baretzeko eta adiskidetasuna lortzeko. Familia-gatazketan bitartekari izateaz gain, emakume nobleek epaile ere jarduten zuten eztabaida publikoetan. Beren jakinduria eta justizia sena aintzat hartuta errespetatuak ziren, eta beren erabakiak alde biek onartzen zituzten. Partikularren, kontzejuen, hiribilduen eta herrixken arteko arazoak konpontzen zituzten dama horiek; betiere, bake iraunkorra ziurtatzeko adostasunezko irtenbideak bilatzen zituzten.

Araban, zenbait emakumek, hala nola Maria Sarmientok eta haren alabak (izen berekoak) hainbat eztabaidatan arbitratu zuten, esaterako zergen gaineko gatazketan eta erroten erabileraren inguruko borroketan. Bere esku-hartzeak bidezko prozesuak bermatzen zituen eta tentsio handiagoak saihesten zituen, eta horrek agerian uzten du Erdi Aroan emakumeek bakegintzan eta justizian zuten funtsezko zeregina. Aiarako emakumez gain, beste emakume batzuk aritu ziren epaile lanetan Araban eta Gasteizen, Maria Mendoza kasu. Andre horrek bitartekari lanak egin zituen Gasteizko Errementari kaleko dorretxe baterako lehian, hiru gizon boteretsuren artean: Juan Hurtado, Pedro Abendaño eta Martin Perez Sagarduri. Maria Mendozak, justizian eta jaurren administrazioan aritua, gatazka konpondu arte erregegaiek etxea okupatzea eragotzi zuen, eta 1448an bere epaia sinatu zuen.

Beste dama batzuk ere, Maria Guevara kasu, arbitro aritu ziren beste gizon batzuekin batera. 1446an, Antoñana eta Bujanda herrien arteko eztabaida baten ondorioz, epaimahai bat eratu zen, eta Maria Guevara aukeratu zuten kasua epaitzeko. Bitartekari eta epaile rol hori ohikoa zen Arabako damentzat, beren ospe eta iritzi onari esker, gatazkek konpondu eta bake soziala bilatzen baitzuten, garaiko legediak justizia arloan modu ofizialean aritzeko ikastea eragotzen zien arren.

Hala ere, emakumeen zeregina, bitartekari eta epaile eginkizunean, murrizten joan zen denboraren joanean, genero-desberdintasun gero eta handiagoen eta emakumeen egoera okertu zuten gizarte-aldaketen ondorioz. Burokraziak aurrera egin ahala eta gizartea aldatu ahala, emakume arbitroen fenomeno indarra galtzen joan zen Aro Garaikidean desagertu zen arte. Mendeetan zehar, ahaztu egin zen bake-eragile horien zeregina, eta Espainian ez zen emakume epailerik izan 1978ra arte, Josefina Triguero Agudok postu hori lortu zuen arte. Emakumeen bitartekaritza-estiloa eta bakea, gatazkek eta gerrak saihesteko funtsezkoak, ahaztuta geratu ziren. Arbitro eta bakegile jardun zuten emakume horien memoriak Erdi Aroko gizartean zuten eginkizunaren garrantzia azpimarratzen du, baita haien ondareak historia baketsuagoa lortzen lagundu zezakeela ere.

Estibalizko Desagrabiok

Estibalizko Desagrabioren historia zalantzazkoa da, eta antzinako garaietatik dator. Lehenengo aipamen idatzia 1593koa da, Juan Lazarragak, "Gobierno antiguo de Álava" lanean, Antso Nagusia errege nafarraren 962ko dokumentu bat aipatu zuen-eta. Testu horren arabera, arabarrek urtean behin konpon zitzaizketen beren gatazkek Estibalizko muinoan, maiatzaren 1ean, baina hilgarriak ez

ziren armak baino ezin zitzaketen erabil, eta, beraz, lantzak, ezpatak, geziak edo ezkutuak debekatuta zeuden. Gaur egun itun horrek indarkeriazkoa dirudien arren, dueluen arauketa hori aurrerapena izan zen gizatasun eta bakezaletasun terminoetan, garai hartan ohikoak ziren Jainkoaren judizioekin edo ordaliekkin alderatuta. Justizia zibila ez zen gatazka guztietara iristen eta haiek konpontzea ahalbidetzen zuen, zaldunak gogoeta egitera eta gogoak lasaitzera behartzen zituen, eta arma ohikoenak erabiltzea debekatzen zuen, duelu kideen harrotasuna murriztuz, ezin baitzuten txikitatik entrenatutako armamentua eta, aldi berean, ospe soziala ematen ziena erabili.

Desagrabio horien benetako existentziari buruzko zalantzak gorabehera, tradizioak arrasto sakona utzi du Arabako iruditeria herrikoian, bereziki XIX. mendean, mugimendu erromantikoari esker. Manuel Díaz de Arcaya eta Félix González Petite idazleek, esaterako, erronka horiek berregin zituzten beren literatura eta antzerki lanetan, eta kondaira indartu egin zen. Antonio Martínez de Marigortak ere lagundu zuen tradizio horren ospea lortzen, *Vida Vasca* aldizkarian idatzitako kontakizunei esker. Bertan, Arabako Erdi Aroko zaldunen arteko maitasun gatazkak kontatzen zituen, maiatzaren 1ean Estibalizen konpontzen zirenak. Gaur egun, Estibalizko maiatzaren 1eko tradizioak bere horretan dirau. Ohitura da Arabako jendea santutegira joatea kondaira hori ospatzera, gatazken konponbide baketsua eta aurreko urteko gaitzak ahaztea sustatzeko Estibalizko muinoko egun sinboliko honetan.

Gasteizko gudua eta Independentzia gerraren amaiera

Jose Bonapartek Gasteiz bisitatu zuen 1808ko uztailaren 12an, koroa jaso eta gutxira. Montehermosoko markesen jauregian hartu zuen ostatu. Han biltzen zen Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak, Frantziako ideien aldekoa, eta Maria Pilar Acedo eta Sarria Montehermosoko markesaren aliantza irmoa aurkitu zuen, emakume hori bere aholkulari politikoa, finantza-administratzailea eta maitalea izan baitzen. Hilabete batzuk lehenagotik, tropa frantsesek hiria okupatu zuten, bizilagunak soldaduak mantentzera behartu zituzten eta komentu eta elizak okupatu. Tropa frantsesak Arabako beste leku batzuetan ere kokatu ziren eta hainbat aztarna utzi zituzten, esaterako ermita zuen ospitale zaharretako batean dagoen inskripzioa, Argantzunen.

Frantziako tropen presentzia goiztiarra izan arren, Gasteizko gudua ospetsua 1813ko ekainaren 21ean gertatu zen, baldintza zailetan, bideak lokaztuta zeudela eta lur zingiratsuetan, eta horrek infanteriari mesede egin zion zalditeriaren gainetik. Alaba jenerala, Bergarako Nobleen Errege Seminarioan hezia, funtsezko liderra izan zen Frantziaren inbasioaren aurkako erresistentzian. Wellingtono dukearekin batera, Napoleonen tropak Gasteizerantz bultzatu zituen erasoak planifikatu zuen. Jose Bonapartek, berehalako porrota ikusita, Agurain aldera erretiratze kaotikoa agindu zuen. Guduan, Gasteizko hiria babesik gabe geratu zen. Alaba jeneralak, arpilatzea aurreikusi zuenez, zalditeriako unitate bat eskatu zion Wellingtono dukeari, hiria blokeatzeko eta herritarrak eta haien ondasunak babesteko. Azkenean, arpilatzetik salbatzea lortu zuen, hiriko ate guztiak garaiz itxi eta defendatzea lortu zuen-eta. Ekintza horrek saihestu egin zuen beste hiri liberatu batzuek jasan zuten erreketak eta lapurreta. Probintziako beste herri batzuek, ordea, ihesean zihoazen

frantsesen atzetik zihoazen gudarosteak igarotzean jasan zituzten halako lapurretak. Hala, Alaba jeneralak Gasteizko arpilatzea saihestu zuen arren, ekialdeko lautadako herriek, hala nola Agurainek, lapurreta ugari jasan zituzten eta dokumentu historikoak nahiz objektu baliotsuak galdu zituzten.

Bere soldaduek borroka galdu eta Pirinioetarantz ihes egin zuten bitartean, Jose Bonapartek iparralderantz ihes egin zuen, altxorrez, dokumentuz, Espainiako hainbat lekutan lapurtutako artelanez eta bere gortearen kideko pertsonen betetako errege konboi batean. Frantziako mugara iristen saiatu ziren, beren burua babesteko. Hala ere, bide txarrek eta lur zingiratsuek ihesbidea zaildu zuten, bideak blokeatu egin ziren eta buxadura sortu zen. Kaosaren erdian, soldaduak, bizilagunak eta inguruan zegoen edozein pertsona zalgurdiak arpilatzen aritu ziren. Konboiak balio handiko objektuak zeramatzan, Rafael, Tiziano, Velázquez eta Murilloren koadroak barne, baita animalia exotikoak eta objektu bitxiak eta baliotsuak ere. Nahasmenduan, José Bonaparteren ezpata ere, Napoli hiriaren oparia, lapurtu egin zuten. Gasteiztarrek harrapakinak lortzeko baliatu zuten arpilatzea, eta berreskuratutako objektuak merkatu inprobisatuetan saldu zituzten.

Gasteizko guduan aliatuek lortutako garaipenak inspiratu zuen Ludwig van Beethoven "Wellingtonen Garaipenaren Sinfonia edo Gasteizko Guduarena" konposatzera. Andre Maria Zuriaren plazaren erdian oroitzapenezko monumentu bat eraiki zen, Independentzia Gerraren ondoren hasi eta 1917an osatua. Gabriel Borrasek egindako eskulturak gudua kontatzen du, eta Garaipenaren alegoria bat du gailenean, olibondo adar bat daramala, bakearen sinboloa. Hala ere, bake hori laburra izan zen, karlistadek laster odolez tindatu baitzituzten Arabako zelaiak. Hala ere, Gasteizko Gudua Independentzia Gerraren azken puntutzat jotzen da, eta, gaur egun, haren efemerideak mundu osotik etorritako ehunka birsortze-zale erakartzen ditu, Napoleonen gerren Penintsulako azken gudua oroitzera datozenak.

Gaur egun:

XIX. mendean zehar eta XX. mendearen hasierara arte, Vitoria-Gasteiz "apaiz eta militarren" edo "arrantxo eta ur bedekatuaren" hiria izateagatik zen ezaguna. Bere gune historiko nagusietako batzuk kuartel bihurturik, desagertutako San Frantzisko komentua kasu, eta destakamentu militarrek hartutako hiriaren militarizazio indartsuaren ondorioz, bakerako aukera gutxi zeuden. Gainera, XIX. mendea bereziki gogorra izan zen gerra karlisten, gizarte-gatazken, pobrezia eta indarkeria naturalizatuaren ondorioz, eta horrek guztiak gertaera izugarriak eragin zituen, esaterako Sacamantecas-ek eta oraindik identifikatu ez diren beste kriminal batzuek burututako feminizidioak. XX. mendean, Gerra Zibilak Arabako zenbait herri suntsitu zituen, hala nola Legutio, eta triskantzak eragin zituen Gorbeialdeko kuadrillan.

1976ko martxoaren 3ko gertaerek – Trantsizioko poliziak bost pertsona hil eta beste berrogeita hamar zauritu zituen – eta ETA talde terroristaren indarkeriak ere markatu dute Gasteiz azken hamarkadetan, herritarrek bizi behar izan zuten segurtasunik gabeko eta beldurrezko giroa sortu baitzuten. Hala ere, ETAREN armistizioaren ondoren, Arabako gizarteak bakearen aldeko apustu

irmoa egin du, funtsezko balioa baita. Indarkeriak eragindako mina gogoan izateko eta maila kolektiboan erabaki den bakearen aldeko bidea ez ahazteko, duela gutxi Terrorismoaren Biktimen Memoriala inauguratu zen, terrorismo mota guztien aurkako borroka balioan jartzen duena eta biktima guztiak sendatzeko gune bat sortzea ahalbidetzen duena. Era berean, hainbat ekimenek, hala nola erregimen frankistaren errepresioarekin lotutako gertaerak izan ziren lekuetan azalpen plakak jartzeak, memoria historikoaren ideia sendotzen eta hiriko paisaian integratzen laguntzen dute, inoiz gertatu behar ez zen indarkeriaren oroigarri izan daitezen.

Erakusketa-baliabideak:

- Bibat Arkeologia Museoak San Juan Ante Portam Latinam eta La Hoyako aztarnategietatik ateratako material oso interesgarriak gordetzen ditu.
- Gasteizko Armagintza Museoak Gasteizko Guduari buruzko maketak eta une historiko hori irudikatzen duten beste material batzuk ditu.
- Terrorismoaren Biktimen Oroimenerako Zentroak ETA talde terroristaren amaiera eta, oro har, XX. mendeko indarkeriarekin zerikusia duten gertaerak islatzen dituen hainbat material gordetzen du bere erakusketaren barruan.

5.3. Done Jakue bidea: zainketen ibilbidea

Kuadrilla elkartua:

Arabako Errioxa: Gatzaga Buradonen, kuadrilla honetako eta Arabako Santiagorako bidean kokatua, Erdi Aroko ospitale bakarra dago, oraindik zutik dagoena, XV. mendean María Sarmiento eta Fernán Pérez de Ayala senar-emazteek sortua.

Historia:

Donejakue Bideak jatorri bi ditu: bata mitikoa eta bestea historikoa. Elezaharrak, 1077ko dokumentu batean jasoak, kontatzen duenez, Pelaijo eremitak aingeru-ikuskariak izan zituela, eta ikuskari horiek jakinarazi ziotela Santiago apostoluaren gorpua Solovioko San Fiz elizatik gertu zetzala. Ikuskari horiek naturaz gaindiko argien agerpenarekin batera gertatu ziren, eta horrek Teodomiro Iriako gotzaina Santiagoren hilobia aurkitzera eta lehenengo erromesaldiak hastera eraman zuen. Bertsio historikoak iradokitzen du hilobia, berez, pertsonaia erromatar baten hilobia zela, 1879an Compostelako katedralean egindako indusketetan aurkitutakoa.

Hasieratik, Asturiasko monarkia Donejakue Bideari lotuta egon zen, fedeagatik ez ezik, arrazoi ekonomikoengatik eta prestigioagatik ere. Izan ere, Santiagorako hasierako bideak Oviedotik igarotzen ziren, eta han, erromesek eskaintzak uzten zituzten. Done Jakueren gorpuzkinen aurkikuntzaren berria berehala zabaldu zen, erromesaldia sustatu zuten errege frantsesek

lagunduta. Bidea sortzen ari zen garai hartako Erdi Aroko kronika batzuek diotenez, Santiagora zihoazen pertsona horiek Araba zeharkatzen zuten, hegoaldean musulmanen erasoak saihesteko.

XII. mendetik aurrera, erresuma islamiarrek atzera egin zutenean, Nafarroa, Gaztela eta Leongo erresumek bide frantsesa indartu zuten, eta bide hori izan zen ezagunena eta ospetsuena. Bide berri horrek, lauagoa eta erosoagoa, bigarren mailan utzi zituen Arabako bideak, batez ere erromesak Frantziara itzultzeko erabiltzen baitziren. XIII. mendean zehar, Arabak Done Jakue bidea berrantolatu zuen, bide frantsesarekin bat egiten zuen ibilbide bat sortuz, bi adarren bidez: bata Logroñorantz eta bestea Burgoserantz.

Arabako lurretan zehar doan ibilbideak iter XXXIV zaharraren ibilbidea jarraitzen zuen neurri handi batean, baina bide erromatarraren ordeko beste bide batzuk ere proposatu zituen. Denbora igaro ahala, bigarren mailako beste bidexka batzuk sortu ziren Araban, eta bide nagusiari jarraitzen ez zioten adarrak osatu zituzten. Arabako eremu periferikoetan, bide horiek XVI. mendetik aurrera sortu ziren. Bizkaitik zetozen eta Arabarantz Artziniegatik, Amurriotik eta Kuartangotik zeharkatzen zuten erromesen kopuruak Done Jakueren arrastoa utzi zuen eremu horietan. Horrela, Arabako Done Jakue Bidea egokitu eta eboluzionatu egin zuen, mendeetan zehar erromesaldian aritu diren pertsonentzako ibilbide eta aukera ugari eskaintzeko.

Bidaiariak bidean aurki zitzaketen ospitale, ostatu eta erraztasun ugari eman zioten bide horri malgutasuna eta denboran zehar izan duen arrakasta. Monarkiek Erdi Aroan sortutako hiribilduak zerbitzu batzuk eskaintzen hasi ziren herri horiek zeharkatzen zituzten erromesei, eta bide hori erosoagoa eta seguruagoa egiten lagundu zuten. Erromesei eskaintzen zitzaaien zaintza-sare hori gabe, bide hori ez zen denboran zehar sendotuko, eta ez zuen gaur egun arte iraungo. Gaur egun ere aterpetxeak ezinbestekoak dira bidearen azpiegituraren barruan, eta, beraz, funtsean, erromesei ematen zaizkien zainketek eusten diote Done Jakue bideari.

Balioak

Done Jakue bidea ospitale eta zaintza sare oso handia da. Ibiltarien elikagai- eta babes-premia oinarrizkoenei erantzuteko, ospitale izeneko ostatu-etxe batzuk prestatu ziren. Izen hori jaso arren, pertsona gaixoak artatzea ez zen haien zeregin bakarra, baina pentsatu behar dugu gaixo asko Santiagora abiatzen zirela santuari sendatzeko eskatzera, eta batzuetan ibilbide erdian hiltzen zirela. Horregatik, osasun-kudeaketarako nolabaiteko gaitasuna zuten, eta batzuetan hilerri txiki bat ere bai, baina erromesaldian zihoazenei ohea eta janaria eskaintzea zuten eginkizun nagusi. Askotan, aspalditik zegoen eliza edo ermita baten ondoan eraikitzen ziren, arima zaintzea bezain garrantzitsua baitzen gorputza zaintzea, fedeari eta debozioari zuzendutako bide hartan.

Munduko leku guztietatik etorritako jendea mugitzea eta lekualdatzea ez zen posible izango erromesen mantenua eta ongizatea ahalbidetzen zuen oinarrizko zainketa-sare hori gabe. Ospitale

horiek limosnen bidez finantzatzen ziren normalean, aldez aurretik emandako jabetzetatik ateratako errenten bidez edo, batzuetan, familia handien edo udalen babespean geratzen ziren. Horregatik, zaintza kolektiboko osagai bat dute, premia egoeran dauden pertsoneri bideratua. Ospitaleek baliabideak eskaintzen zituzten erromesbide horietan, baina gaixotasunen bat zuten pertsonentzat ere bazeuden batzuk. Bestalde, hiribilduetako ospitaleek premia-egoeran zeuden kolektiboak artatzen zituzten: alargunak, haur abandonatuak, pobrezia-egoeran zegoen jendea... Gasteizen eta probintzia osoan, historian zehar, kohesio soziala eta oinarritzko zainketak bermatzen zituzten erakunde mota horien jarraipena egin daiteke.

Gainera, antzina-antzinatik, emakumeek beren etxeak zaintzeko zama eraman izan dute. Bere erantzukizuna etxeko pertsonentzako beharrezko guztia hornitzea zen, hala nola elikadura, janzkera, higiena eta osasuna. Ordaindu gabeko zeregin horiek herri-klaseetako emakumeen egunaren zati handi bat betetzen zuten; emakume dirudunek, berriz, zerbitzariak zituzten zeregin horiek burutzeko. Horrela, egunero, emakume xumeenek ura eraman behar izaten zuten iturrietatik, arropa garbitu, jantziak josi eta ehundu, janaria prestatu, elikagaiak erosi, ogia egin eta laberatu, egurraz eta suaz arduratu, baratzeak landu, garbitu eta haurrak, mendeko adinekoak eta senide gaixoak zaindu. Gizartearentzat funtsezkoak izan arren, lan horiek ikusezinak izan dira eta ez dute merezi duten aintzatespena eta prestigioa jaso.

Emakumeek isil-isilik bermatu dute beren familiek eta gizarteak osasuna, aterpea eta janaria izango zutela. Etxeko lan horiez gain, emakume askok, aldi berean, etxetik kanpo ere lan egin behar izaten zuten familiak mantentzeko, eta lan-karga bikoitzari aurre egin behar izaten zioten: ordaindu gabeko etxekoa eta lanekoa. Lanekoari dagokionez, gainera, gizonek baino askoz gutxiago kobratzen zuten. Horregatik, beharrezkoa da gaur egun lan ikusezin hori guztia aldarrikatzea, gizarteek aurrera egitea ahalbidetu duelako eta bizitzari eusteko eta gizarte-kohesiorako oinarria eratu duelako.

Beste mugarri historiko batzuk:

Donejakue bideko ospitale-sarea

Araban, senar-emazte noble eskuzabalen bidez finantzatu ziren ospitale asko, esaterako María Sarmiento eta Fernán Pérez de Ayala. Bikote horrek hainbat ospitale sortu eta mantendu zituen, hala nola Gasteizko Adatsaren Andra Mariarena, Estibalizko santutegikoa (tenpluari atxikia XX. mendeko zaharbertzeekin suntsitu zen arte) eta Gatzaga Buradongo Santa Anakoa (Arabako Errioxa), oraindik zutik dirauen bakarra. XV. mendean izandako botere eta eraginagatik nabarmendu ziren senar-emazte horiek, eta ospitaleez gain, beste monasterio eta santutegi batzuk ere sortu eta babestu zituzten, nahiz eta Kexaako monasterioko elizan dagoen Maria Sarmientoren hilobiaren epitafioan Gasteizko ospitalea bere lorpen handienetakoa izan zela adierazi zuen berak.

Adatsaren Andra Mariaren ospitalearen sorrera inguratzen duen kondaira gorabehera, haur mamuen agerpena barne, historiak erakusten duenez, prozesu pragmatikoagoa izan zen. 1419an, Gasteizko kontzejuak ospitalea eraikitzeko tokia eman zien aipatutako senar-emazteei, eta

1428rako amaituta zegoen, eta gorputza nahiz arima sendatzeko instalazioak zituen. 1434an, ospitalea kudeatzeko kofradia bat sortu zen eta bizilagunen eta emaleen laguntza ekonomikoa jasotzeko, nahiz eta XV. mendearen amaieran ustelkeria arazoak egon ziren ospitalearen kudeaketan.

Ospitaleak administratzaile batzorde bat, etxezain bat eta Udalak kontratatutako mediku batzuk zituen. Gaixoak, pobreak eta erromesak zaintzen zituen, eta ohea, argia, berogailua eta zaintza ematen zien. 1507an, ordea, sute batek eraikina suntsitu zuen. Udalak behin-behineko gune bat prestatu zuen, berrogeita hamar urtez zaintza lanak egiten jarraitzeko. Ospitalea berreraikitzeke zailtasunak izan ziren, lursailaren jabea, Pedro López de Ayala, aurka zegoelako eta funtsak falta zirelako. Dirua bildu bazen ere, lanek ez zuten aurrera egin kondea 1537an hil zen arte. Azkenik, 1556an, ospitale berria bukatu zen, Santiagoko ospitale izen berria eman zitzaion, eta Udalak kudeatu zuen.

Ospitale berria Fray Martín de Santiagok diseinatu zuen, eta eliza bat, patio karratu bat eta erromesaldia egiten ari ziren pertsonak eta gaixorik zeuden gizonak eta emakumeak hartzeko gelak zituen. Hilerrri bat eta kaperauarentzako eta ospitalea zaintzen zutenentzako etxebizitzak ere bazeuden, baita sotoko biltegiak ere. Aro Modernoan hainbat hobekuntza egin ziren, besteak beste, harrizko aurrealdea eraikitzea eta Independentzia Gerraren ondoren eliza zaharberritzea.

1800ean, ospitale berri bat eraikitzea erabaki zen, hiriaren hazkundeak hala eskatzen zuelako eta eraikin zaharra baldintza osasungaitzetan zegoelako. 1804an hasi ziren eraikitzen, baina Independentzia Gerrak 1820ra arte atzeratu zuen ospitalea irekitzea. Pazienteak era ordenatuan eta antolatuan batean lekualdatu zituzten, eta ospitale zaharra hilabete geroago eraitsi zuten. Horren ordez, antzokia, alondegia eta Ugarteko etxeak eraiki ziren, eta horiek ere desagertu egin dira, nahiz eta kale txiki batek gogorarazten duen ospitale zaharraren izena: Adatsaren Andra Maria kalea. Ospitale zahar haren aztarna arkeologikoak baino ez dira geratzen, eta gaur egun, Terrorismoaren Biktimen Oroimenezko Zentroa eta Memoriaren plaza daude haren lekuan. Hala ere, etxadi batzuk harago dagoen Santiago ospitalea da oraindik ere María Sarmiento eta Fernán Pérez de Ayalak sortutako ospitalearen zuzeneko oinordekoa. Senar-emazte horien hasierako bultzadari esker, osasun publikoa izan da Gasteizen Erdi Aroaren amaieratik gaur egunera arte, eta, horregatik, duela gutxi Maria Sarmiento izena jarri diote hiriburuko erdiguneko plaza bati, egungo ospitaletik ez oso urrun.

Emaginak, ospitaleko zainzaileak eta sendatzaileak

Erdi Aroan, emakumeak arduratzen ziren beren familiak osasuntsu mantentzeaz eta gaixotasuna izanez gero haien oinarrizko beharrei erantzuteaz. Emakume horiek oinarrizko medikuntzako eta erizaintzako ezagutzak zituzten, belaunaldiz belaunaldi transmitituak, askotan ametatik alabetara, eta batzuetan idatziz errezeta eran. Jakintza hori funtsezkoa bada ere, zientzia modernoak gutxietsi

egin du, eta alde batera utzi du emakumeek sendatzaile eta zaintzaile lanetan duten zeregina. Horregatik, emakume askok modu informalean praktikatzen zuten medikuntza, eta gizonak zein emakumeak artatzen zituzten diruaren truke, baina inoiz ez zuten medikuen prestigioa lortu, lege diskriminatzaileen erruz ezin baitzuten unibertsitatean sartu edo azterketa profesioaletan parte hartu. Hala ere, obstetrizia eta ginekologia esparruetan, emakumeak ziren espezialista bakarrak, eta sortzainak nahiz emaginak udalak berak ere kontratatu zituen.

Muga horiek gorabehera, emakumeek medikuntzan eta erizaintzan funtsezko rolak betetzen jarraitu zuten beren etxeetan eta ongintzako espazio publikoetan. Erdi Aroko ospitaleak eta ospitale modernoak gaixoentzako babeslekuak ez ezik, umezurtzentzako, alarguentzako eta baliabiderik gabeko pertsonentzako babeslekuak ere baziren. Ospitaleetako zaintzaileek, gehienak emakumeak, kolektibo horietako askoren bizitza hobetu zuten, marjinaziotik salbatuz eta auzotar batzuei pobreziatik ateratzen lagunduz. Gasteizen, gizarteko pertsona zaugarrienen beharrak artatzen aritu ziren hainbat ospitale nabarmen daude, eta haien zainketa-lanak emakumeek gidatu zituzten. Santiago ospitaleak, lehen ere aipatuak, batez ere gaixo eta bidaiarien zerbitzura ziharduen; Santa Maria ospitaleak abandonatutako haurrak artatzen zituen; eta San Pedro ospitaleak baliabiderik gabeko alargunei laguntzen zien. Establezimendu horietan guztietan, emakumeek lan nekeza egiten zuten beren komunitateen bizitza hobetzeko. Ospitale horiek XIX. mendearen hasierara arte eman zuten zerbitzua, erakundeak ordura arte karitatezko bizilagunen eskuetan zeuden elkartasun-erantzukizunak beren gain hartzen hasi ziren arte; izan ere, bizilagun horiek establezimendu horiek sortzen eta haiei baliabideak ematen zizkieten. Emakumeek, mendeetan zehar, funtsezko zeregina izan dute osasunaren arretan eta zaintzan, nahiz eta haien ekarpena askotan gutxietsia eta ikusezina izan den.

XVI. mendeko izurria

Izurriak, 1346tik Europan Izurri Beltza izenaz ezagutzen denak, askotan eragin zion Arabari, bereziki XVI. eta XVII. mendeetan, gutxienez bost epidemia dokumentatu baitziren. Garai hartako lanbide sanitarioetan medikuak, bizarginak-zirujauak eta erizainak aritzen ziren, eta nork bere maila, soldata eta estatus soziala zuen. Medikuek, denak unibertsitateko gizonak, diagnostikoak eta errezetak egitera mugatzen ziren, pazienteak ukitu gabe. Bizargin-zirujauak ebakuntza txikiak egiten zituzten, eta erizainek oinarritzko zainketak ematen zituzten. Izurri kasuetan, medikuak ziren hiritik alde egiten zuten lehenak, eta gaixotasunari eustea bizargin-zirujauen eta erizainen esku geratzen zen.

Francisco de Herrera bizargin-zirujauak berebiziko garrantzia izan zuen izurri atlantikoan, XVI. mendearen amaieran. Herrerak Gasteizko Santiago ospitalean lan egiten zuen eta gaixo pobeak nahiz bere paziente pribatuak artatzen zituen. Izurri atlantikoa 1596an iritsi zen Arabara, eta 1598an heldu zen Gasteizera. Herrerak, udalak kontratatutako beste lau zaintzailerekin batera, hiriaren inguruko ermitetan isolatutako gaixoak artatzen zituen. Izurriteak aurrera egin ahala, Francisco de Herrera kaltetuekin bizi zen ermitetan, kutsatzeko arriskupean, eta ohiko pazienteak galdu zituen zerbitzu hori emategatik, eta horrek bere negozio partikularrari eragin zion azkenean. Gainera, bere soldata murriztuz joan zen, eta 1599an, ordaindu gabeko 85 eguneko soldata eskatu zion

udalari. Epidemiek iraun bitartean, desordenak, heriotzek eta isolamenduak krisi ekonomikoak eta baliabide eskasiak eragiten zituzten. Gasteizko inkomunikazio neurriek zaildu egiten zuten Herrera bezalako osasun langileei ordaintzeko beharrezkoak ziren baliabideen kudeaketa, eta horrek azal litzake ez ordaintze horiek.

Francisco de Herrerak herrixketan gaixoak artatzen zituen bitartean, Gasteizek harresiak itxi zituen izurritea saihesteko, eta bizilagunei irtetea edo sartzea debekatu zien. Neurri horiek gorabehera, gaixotasuna hirian infiltratu zen 1598ko azaroan. Gaixotasunak aurrera egitea geldiarazteko ahalegin desesperatuan, kasu susmagarriak isolatu egiten zituzten Gasteiz inguruko ermitetan. Hala ere, hurrengo urteko maiatzerako, izurria zabaldu egin zen, eta hainbat auzori eragin zien, eta udala behartuta zegoen kutsatutako pertsonak Olarizura eta San Kristobalera (gaur egun, hirian integratutako auzoak) eramatera.

Izurria agertzearen ondorioz, udalak bizargin-zirujau gehiago kontratatu zituen, beste eskualde batzuetako adituak barne. Francisco de Herrerak, soldata kobratzeko arazoak zirela-eta, hasieran lanean jarraitzeari uko egin bazion ere, espetxeratu egin zuten eta soldata hobearen promesa eginez konbentzitu zuten. Hala ere, izurritearen gorakadan, praxi txarra eta pazienteei lapurtzea leporatu zioten, eta, ondorioz, kargutik kendu zuten. Konplikazio horiek gorabehera, izurri-agerraldia kontrolpean izan zuten Gasteizen 1599. urtearen amaieran. Hirian izurritea geldiarazi bazuten ere, inguruko herrixketan eragina izaten jarraitu zuen. Izurritearen itzuleraren beldurrak lege zorrotzak ezartzera eraman zuen, gaixotasunekiko babeslea zen San Rokerenganako debozioa ziurtatzeko. Epidemia ez zen erabat amaitu 1602ra arte, eta bi mila hildako inguru utzi zituen.

Babes-etxea eta emakumeak osasun-esparrutik kanporatzea

Gasteizko Babes-etxea sortu zenean, elkartasun-sare tradizionalak ordezkatu zituen eta beharrian-egoeran zeuden adin eta sexu guztietako pertsonak artatzen zituen erakunde berria eratu zen. Trantsizio horrek inflexio puntu bat ezarri zuen emakumeek zainketetan egiten zuten arduradun lanean, eta, ondorioz, zuzendaritza postuetatik kanpo geratzen ziren. Harrezkero, lanik gogorrenak eta esker txarrekoenak egiteko eskatu zitzairen, betiere gizonen tutoretzapean. Mendeetan zehar pilotutako euren ezagutza barregarri utzia eta gutxietsia izan zen.

1778an, Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteak bultzatuta, Babes-etxea sortu zenean, gizonez osatutako zuzendaritza batzordea izan zuen. Emakumeak baztertzeko aitzakia izan zen ez zirela gai izango administrazio lanak "inteligentziaz, diskrezioz eta zentzuz" egiteko, nahiz eta aurreko mendeetan esperientzia handia izan ospitaleetako zaintzaile eginkizunetan. Zuzendaritzak maskulinoa izan behar zuela ezarri zen bitartean, zuzeneko zaintza eta arreta lanak emakumeek egiten zituzten, zehazki, Karitateko Ahizpek, eta horiek batzordearen agindu zorrotzei jarraitu behar zieten.

Babes-etxearen barruan, emakumeak oinarrizko zainketez arduratzen ziren, egoitzaren barruan zein kanpoan. Inudeek eta hazamek abandonatutako haurrak hartzen zituzten, elikatu egiten zituzten eta lau urte bete arte zaintzen zituzten. Emakume horiek ehunka haurtxoren bizia salbatu zuten arren, askotan mespretxuz "mertzenario" deitzen zieten, kobratu egiten zutelako beren bularra emateko zerbitzuen eta haurtxoei lehen urteetan eskaintzen zizkieten zaintzen truke. XVIII. eta XIX. mendeetako pentsamoldearen arabera, zaintza-lanak eskuzabala eta ordaindu gabea izan behar zuen-eta.

Babes-etxea sortu eta Karitateko Ahizpak lan eskergaitzenak egitera alboratu zituzten ilustratu berak arduratu ziren emakumeak mendeetan zehar egin zituzten osasun-lanetatik baztertzear. Emaginak eta sortzainak, emakumeen gorputzak zaintzeaz eta erditzeaz arduratzen zirenak, hainbat ilustratuk kritikatu zituzten, esaterako Valentín de Forondak, praktika txarrak eta ezjakintasuna leporatzen baitzizkien, eta gizonezko zirujauak, beren ustezko ezagutza gorena erabiliz, lan obstetrikoez arduratu behar zutela zioen.

Erditzeetan esperientziarik izan ez arren, zirujau batzuek udalak kontratatutako emaginak baztertu zituzten. Ezagutzen dugun lehenengo kasua Pedro de Divarrat izan zen. Divarrat lanetik kendu zuten kirurgialari azterketa gainditu ez zuelako. Bigarrenak, Juan de Etcheberryk, praktika txarren historia luzea zuen, baina Euskalerrriaren Adiskideen Elkarteko kide izateagatik lortu zuen postua. Beharbada, lehenengo zirujau obstetra horiek izandako gertakaririk lotsagarriena 1828an gertatu zen, Ramon de Echevarria zirujauak erditze bati buruzko erabakia amaren garrasiak entzunda hartu zuenean, eta handik alde egitea erabaki zuen, erditzearen unea oraindik ez zela iritsi argudiatuz. Aldi berean, medikuaren sorgortasunaren aurrean deitu zuten emakume batek erditze arrakastatsua lortu zuen minutu batzuk geroago.

Emaginek jakintzetan nagusi zirela etengabe frogatu arren, zirujauak baztertu egin zituzten emaginak, beren jakintza baliozkoagoa zela argudio faltsua zabalduz. XVIII. mendearen amaieratik ia XX. mendearen amaierara arte, gizonak ginekologiaz eta emakumeen gorputza zaintzeaz arduratu ziren, belaunaldiz belaunaldi transmititutako emakumeen ezagutzak baztertuz eta gutxietsiz. Zirujau horiek egindako praktikak kaltegarriak izan ziren, bai emakumeentzat, bai jaioberrientzat. Azken hamarkadetan, emaginak eta ginekologoak gogor ari dira lanean antzinako emaginen ezagutzak berreskuratzeko eta zirujauengandik jasotako akatsak zuzentzeko, osasunaren arretan eta zaintzan emakumeen jakintzaren balioa aldarrikatzeko.

Kolera izurriteak

Kolera morboak ia Europa gehienari eragin zion XIX. mendean, gerrek eta industrializazio hasiberriak eragindako bizi-baldintza txarrei lotuta. Jende pilaketa, animaliekin bizitzea eta uraren kudeaketa txarra funtsezko faktoreak izan ziren koleraren bakterioa hedatzeko. Hala ere, patogeno eragilea ez zen 1884ra arte aurkitu. Arabak mendeko lau epidemietatik hiru pairatu zituen, 1817ko lehenengotik libratu egin zen, baina 1834, 1855 eta 1885eko epidemiak biziki bizi izan zituen.

1834ko epidemia, lehenengo karlistaldian, ia oharkabeen igaro zen gerraren kaosean murgilduta baitzebiltzan. Agintariak lanpetuegi zebiltzan gerra zela-eta, osasun publikoa behar bezala kudeatzeko. Nahiz eta prebentzio-neurriak ezarri ziren, hala nola osasun-lerroak eta lazareto bat sortzea Pradoko larrean, kolera azkar hedatu zen. 1834ko abuztuan, kolera Gasteizen hedatu zen, aldatu egin ziren hildakoen erritualak eta baliabide medikoek gainezka egin zuten, eta ondorioz, landa mundua gaixotasunaren menpe geratu zen.

Kolera 1855ean itzuli zen, eta Arabako 70.000 biztanleetatik 8.300 gaixotu zituen, horietatik 3.000 inguru hil egin ziren. Hiriak Geronimo Roure mediku kordobarra zuen, higienismoaren aitzindaria, eta prebentzio neurriak hartu zituen, hala nola gaixoak isolatzea eta hiria osasun barrutietan banatzea. Hala ere, neurri batzuk ez ziren arrakastatsuak izan, hala nola auzoetako hodiak ahozabaltzeko proiektua, hondakin urak ezkutatzeko helburu zuena. Azkenik, udalak amaitutzat eman zuen agerraldia 1856ko urtarrilean, hirigune historikoko Erdi Aroko ateak eraitsi ondoren, kaleak aireztatzeko ahaleginean, baina gerora frogatu zen kolera kutsatutako urak transmititzen zuela, eta ez aireak.

Irailaren 20an, Gasteizen kolera izurritearen amaiera ospatzea tragedia bihurtu zen, suziri batek Santa Maria kolegiatan sutea eragin zuenean. Sua azkar zabaldu zen, leku altuan zegoelako eta haize bortitza zebilelako. Suhiltzaileek eta agintariak elizako objektu baliotsuak salbatzeko ahaleginak egin zituzten arren, suteak teilatuak suntsitu eta kanpandorra kolapsatu zuen. Zorionez, elizaren barrualdea ukitu gabe geratu zen. Urtebete geroago, herritarren dohaintzei esker, dorrea berreraiki eta kalteak konpondu zituzten.

Arabian, koleraren azken epidemia 1885eko uztailaren 28an gertatu zen, Langraiz Okan. Aurreko agerraldietan ez bezala, oraingoan prebentzio neurri eraginkorrak hartu ziren Robert Koch mediku alemaniarraren aurrerapen zientifikoei esker, zeinak kolera ur kutsatuen bidez zabaltzen zela identifikatu baitzuen. Elikagaien salmenta kontrolatu zen, fumigatzaileak erabili ziren, infektatutako arropak erre ziren eta bainuak debekatu ziren zenbait eremutan. Neurri horiek epidemiari eustea lortu zuten, eta urriaren erdialdean amaitu zen. XIX. mendeko kolera gertakariak herritarrei osasun krisietara hobeto egokitzen eta erantzuten irakatsi zieten, eta gero eta murriztagoa izan zen agerraldi bakoitzaren eragina.

Gaur egun:

2020ko COVID19aren pandemiaren oihartzunak hurbil daude oraindik denboran eta memoria kolektiboan. Osasun krisi global hartan, zainketen eta osasun sistema eraginkorren balioa ikasi genuen, gure bizitza erabat aztoratu zuen krisi horri erantzun ahal izateko. Iraganeko epidemiak aztertzeak larrialdi horiei hobeto erantzuten eta gaixotasunari eusteko beste garai batzuetako neurri arrakastatsuak errepikatzen laguntzen digu, hala nola isolamendu soziala eta elkarrekiko zaintza. Horregatik, bizitza arriskuan jartzen duten pertsonen lana balioetsi behar da, gureak

zaintzeagatik kutsatu daitezkeelako, eta beren lana segurtasun baldintzetan egiteko beharrezkoak diren bitartekoak dituztela ziurtatu behar dugu.

Euskal Autonomia Erkidegoan egindako azken inkesten arabera, osasuna da herritarrak gehien kezkatzen dituen arazoetako bat; izan ere, azken urteetan, COVIDaren pandemia gorabehera, osasun publikora bideratutako baliabideak murriztu egin direla ikusi dute. Doako eta kalitatezko osasunerako eta zaintza kolektiboak izateko eskubidea da gaur egun gure gizartean gehien eskatzen den gaietako bat.

Era berean, biztanleriaren zahartzeak eskatzen du gero eta langile kualifikatu gehiago aritzea biztanleria-sektore horren zaintzaz arduratzeko, eta, aldi berean, tratu txarrak gehien jasaten dituen sektore profesionaletako bat da, baldintza txarragoak eta soldata baxuagoak dituena. Horregatik, zainketen lana duindu behar dugu gizarte mailan, zaintza-sare publiko eta ongi ordainduaren alde egin behar dugu, eta familia-zaintzako lanak emakumeen sorbaldetatik arindu behar ditugu, gure kide guztiak zaintzeko gai den gizartea izan gaitezen osotasunean, inor babesgabetasun-egoeran utzi gabe zahartzaroaren edo gaixotasunaren aurrean.

5.4. Artilearen ibilbidea: artearen eta merkataritzaren bideak

Kuadrilla elkartua:

Aiarako Kuadrilla: barrualdea Bilboko portuarekin eta Bizkaiko kostaldeko beste hiribilduekin lotzen zuen artilearen ibilbideetako batek zeharkatzen du kuadrilla hau. Gainera, kuadrilla honetan Kexaako monumentu multzo ospetsua dago: monasterioa, lurperatzeko lekua eta Ayala familiaren bizilekua. Familia horretako kideak arduratu ziren Europako artelan onenetako batzuk Arabara ekartzeaz.

Historia:

Artilea ekoizteak eta merkaturatzeak hainbat prozesu ekonomiko, politiko eta kultural bultzatu zituen, eta gaur egun ezagutzen dugun Europa plural eta bateratua eratzten lagundu zuten. Artilea mozten zen lekuetan hasten ziren artilearen ibilbideak, eta jantzi eta tapiz bihurtzen ziren lekuetaraino jarraitzen zuten. Bide horiek Gaztelako, Extremadurako, Portugalgo, Errioxako eta Nafarroako lurak zeharkatzen zituzten, eta Bilbo, Santander, Baiona, Lisboa, Sevilla edo Alacanteko portuetara iristen ziren. Handik, Flandriara, Frantziara, Ingalaterrara, Italiara eta Amerikara ontziratzen zen artilea. Artilearen Ibilbideek Europako hainbat eskualde ikuspegi komun batetik begiratuta ezagutzeko aukera eskaintzen dute. Gure ondarearen aztarnak testuinguruan kokatzea eta haietara hurbiltzea ahalbidetzen dute, eta aztarna horiek merkataritza-distira handiko garai hartara garamatzate.

XV. mendera arte, Gasteiz merkataritza eta salgaien banaketarako gune garrantzitsua izan zen. Lau irteera-bide nagusik lotzen zuten hiria beste helmuga batzuekin. Lehenengoa Getaria, Donostia eta

Hondarribirantz zihoan, San Adriango tuneletik barrena. Bigarren bidea Arrasate eta Leintz-Gatzagatik igarotzen zen. Hirugarrena Bermeora zihoan, Legutiotik igarota. Laugarrenak Zuiako lurak zeharkatzen zituen, Kuartango, Amurrio eta Artziniegatik. Ibilbide horri jarraituz, Araba iparretik hegoaldera zeharkatzen zuten bideetako bat Bayas ibaiaren paraleloan zihoan, eta hainbat puntutan zeharkatzen zuen, gaur egun oraindik ikus daitezkeen zubi historikoen bidez, hala nola Aprikano, Sendadiano, Marubai, Anda, Subijana Morillas, Artze eta Lukokoak.

XIII. mendetik XV. mendera, Bermeoko portua nagusi zen Gaztelako artilearen merkataritza-trafikoan. Hala ere, XV. mendetik aurrera, Bermeok gainbehera egin zuen eta Bilboko portuak bere lekua hartu zuen. Orduan, Gasteizek banaketa-zentro izateari utzi zion eta pasabide bihurtu zen, eta Urduñari eman zion protagonismoa. Bilboko portuak bere merkataritza-nagusitasunari eutsi zion XVIII. mendearen erdialdera arte, Santanderrek lidergoa kendu zion arte.

Familia judu asko artilearen eta oihalen merkataritzan aritu ziren Gasteizen, eta ondorioz, aberastasun handiak lortu zituzten. Horien artean, Sanchez de Bilbao familia nabarmendu zen aberatsenetakoa eta eragin handikoenetakoa zuena baitzen. Gasteizko alde zaharreko eraikin nabarmenen artean Kordoí Etxea dago, XV. mendeko eraikin enblematikoa. Juan Sánchez de Bilbao, ehungintzan ziharduen judu kristautuak, eraiki zuen jauregi hori. Erdi Aroko dorre bat du barne jauregiak bere lehenengo bi solairuetan, baita izar-ganga gotiko eder bat ere. Etxearen izena fatxadako ate bikietako bat apaintzen duen frantziskotar kordoitik dator, baina horma horretan bere marka komertziala ere ikus dezakegu, eta, barruan, ehungintzaren negoziolari buruzko erreferentzia bisual batzuk.

Erdi-Aroko herri-arkitekturaren beste ikur bat El Portalón etxea da, Gasteizko artilearen ibilbideei lotua. XV. mendearen amaieran edo XVI. mendearen hasieran eraikitako merkataritza-etxe horrek hiru estilo arkitektoniko uztartzen ditu: gotikoa, errenazentista eta mudejarra. Posta-etxe erabiltzen zen nagusiki, eta bertan, mandazainak, zaldiak eta salgaiak gelditzen ziren hirira sartu aurretik. Bere izena zalditegien sarrerako ate handitik dator. Ate hori da atarirako sarbidea, eta salgaien gurdik sartu ahal izateko zuen neurri itzel hori. XVIII. mendearen amaieratik XIX. mendera arte, El Portalón paradorea izan zen, eta, gaur egun, jatetxea da.

Balioak:

Erdi Aroan, Araba Europako gainerako lurraldeekin oso lotuta egon zen hainbat bidetatik, horietako asko mota guztietako salgaiez betetako gurdiak igarotzeko prestatuta. Ondasun-truke etengabe horretan, obra artistikoek sarri bidaiatu zuten, harrigarria badirudi ere. Artelan haien aztarna, zoritxarrez, itxuragabetu egin da azken mendeetan, zoritxarreko salmenten, espoliazioen, lapurreten eta ondarea galtzeko beste modu batzuen ondorioz. Komunikaziorako bide horien artean, itsasora begira zeudenak, artilearen ibilbideak kasu, asko erabili ziren artelan handiak inportatzeko. Penintsulako barnealdea Kantauri itsasoko kostaldearekin komunikatzeko nodo

nabarmena zen Araba, eta, horri esker, oso obra nabarmenak iritsi ziren. Artelan horiek arrastoa utzi zuten lurraldean eta egungo gure ondarkerik aipagarrienaren zati handia dira.

XV. mendearen hasieran, Kexaako monumentu multzoak osasun ekonomiko ona zuen, eta Pedro López de Ayala eta Leonor de Guzmán ziren mezenas artistiko handiak, Europako beste eskualde batzuetan egiten ari ziren lanekiko sentikorrak. Artilearen ibilbidearen trazadurak haran horiek Kantauriko portuekin lotzen zituen, eta, horri esker, Erdialdeko Europan sortutako obrak sartzen ziren, Gaztelako gortek asko baloratzen baitzituzten. 1400. urte inguruan, Kexaara Hegoaldeko Herbehereetan margotutako triptiko flamenko bat iritsi zen. Obra horren garrantzia hain da handia, ezen “Kexaako Triptikoaren Maisua” izena eman baitzaio bere sortzaileari, eta Arabako monasterioaren izena tailer horretan bertan egindako obrak gordetzen dituzten Europako museoetara hedatu baitu. Zoritxarrez, 1941. urtean, moja-komunitateak, Gasteizko gotzainaren oniritzia zutela, obra partikular bati saldu zion, eta hainbat jabe izan zituen, bilduma pribatu batean amaitu arte.

Ziur asko, gaur egun Elizbarrutiko Arte Sakratuaren Museoan gordetzen diren hamaika mila Birjinen busto-erlikien multzoak antzeko bideak egin behar izan zituen Gasteizera iritsi arte. Kasu horretan, bere jatorria Europa erdialdekoa da eta XVI. mendean Gasteizko San Bizente parrokiako Gurutzearen kaperan izan zen, Hortuño Ibañez de Aguirrek eta bere emazte Maria de Esquívelek sortua. Hortuño Karlos V.aren enbaxadorea izan zen, eta, horri esker, Europako hainbat gortetara bidaiatzea izan zuen, eta mota horretako obrak ezagutzeko aukera izan zuen. Pieza apartak dira, berpizkundeko jantziak eta orrazkerak bikain erakusten dituztenak. Mota horretako bustoak Flandesetik eta Alemaniatik penintsulako hainbat herritara inportatu ziren, baina Arabako multzoa horietako finenetakoa eta baliotsuenetakoa da.

Kantauriko portuak, halaber, Europako iparraldeko hainbat tokitako erlikien eta erlikia-ontzien sarrera izan ziren. Horietatik nabarmenena, zalantzarik gabe, Gasteizko Arte Ederren Museoan berriki zaharberritu eta ikusgai dagoen Martiodaren erlikien multzoa da. Buru horien hezurak Koloniako (Alemania) erlikia-biltegiren batetik atera behar izan zituzten, baina apaintzen dituzten ehun aberatsak Flandriako erlijio-komunitateek eginak izan ziren. Juan de Necolaldek eta Antonia Hurtado de Mendozak pieza flamenko horiek XVII. mendearen erdialdean inportatu zituzten, hasiera batean, Urretxuko euren jauregiko gela bat apaintzeko. Ondoren, Hurtado de Mendoza leinuaren oinordekoek Arabako Martioda herrira eraman zituzten, eta han, elizako sakristian egon ziren, zaharberritzeko kendu zituzten arte. Hala ere, hori ez zen kasu isolatua izan, probintziako eliza eta kaperak asko Europa erdialdeko tailerretako erlikiez eta luxuzko erlikia-ontziz bete baitziren.

Artelanen joan-etorri horrek hainbat moda nahiz korrante artistiko ekarri zituen gure lurraldera, eta bertako artea atzerritik etorritako berrikuntzekin lotu zuen. Hori guztia aipatutako bide komertzial horiei esker egin zen, artearen bide ere bihurtu baitziren. Horregatik, ezin dugu ulertu Arabako ondare aberatsa bere historia osoan zehar izandako ideia-, teknika- eta obra-trukerik gabe. Gainera, goi-mailako klaseetako emakumeak dira aldaketa artistiko horien ideologo eta ongile nagusiak, bai Gasteizen, bai probintziako gainerako lekuetan.

Beste mugarri historiko batzuk:

Erromanikoaren sarrera:

Gaur egun, artelan baten aurrean jartzean, artistaren irudiaren bitartez bilatzen dugu haren zentzua. Hala ere, Erdi Aroan, artistaren zeregina ez zen hain garrantzitsua. Obrak tailer kolektiboetan burutzen ziren, enkargua egiten zuen pertsonaren, mezenasen, interesen arabera. Esparru horren barruan, mezenasgoan aritu ziren Erdi Aroko emakumeak eskubide osoko sortzaileak ziren, haiek baitzuten ideia, ikonografia aukeratzen zuten eta tailerrak gidatzen zituzten. Fenomeno horri matronazgoa esaten zaio, eta gizonen patronazgotik bereizten da, Erdi Aroko mendeetan eta mende modernoetan oso hedatua zegoen genero eta klase sozialeko rola zelako.

Arabako Lautadako matronazgoaren adibide bat Estibalizko eliza erromanikoa XII. mendearen hasieran sortu izana da. Tenplua eraiki aurretik, Haroko Etxearen leinukoak ziren Iñigo Lópezek eta haren seme Lope Iñiguezek kudeatzen zuten gotorleku bat zegoen. 1093an, Lope Iñiguez hil ondoren, haren alaba Toda Lópezek senarrari, Lope González, eman zion edukitza, eta estrategia politiko-erlijioso bati eutsi zion. 1093 eta 1106 artean, Villafranca de Estíbaliz sortu zuten eta gaur egun oraindik ikus dezakegun tenplu erromanikoaren obrei ekin zieten, Borgoina frantsesetik ekarritako tailerren eskutik. Eliza horrek erromanikoa Araban sartu zeneko inaugurazio-unea markatu zuen eta, hain zuzen ere, Toda Lópezen hasierako bultzadaren ondorioz izan zen.

Hiribildu elkartu bat duen monasterioa eraikitzea iraupen luzeko proiektua da, eta, beraz, Maria Lopez izan zen, Toda Lopezen alaba, bere ama 1121ean hil ondoren estrategia amaitu zuena. 1138an, María Lópezek hainbat jabetza eman zizkien dohaintzan Naiarako Santa Maria la Real eta San Pedro de Clunyri, eta Estibalizko monasterioa ordena klunitarrean integratu zuen. Toda eta Maria Lopezen asmoa Araban miniaturazko Cluny moduko bat sortzea zen, monasterio bat, lurrak eta lotutako hiribildu oparoa izango zuena, eta, beraz, errenta, jabetza eta etxe ugari eman zituzten dohaintzan, monasterioa ondo hornituta egon zedin lortzeko.

Estrategia politiko-erlijioso horrek Haro leinutik haragoko oihartzunak izan zituen. Ahaide txikiagoek eta estatus txikiagoko beste noble batzuek Harotarrek egindakoa imitatu zituzten, eta haien eragina bezeroen sare osora hedatu zuten. Dokumentu bidez egiaztatu da Ángela Muñozek, Maria Lopezen amaginarrebak, Naiarako Santa Maria la Reali eta San Pedro de Clunyri jabetzak eman zizkiela dohaintzan 1113an. Tenpluetako ikonografiak ere estrategia horiek hedatzen ari zirela erakusten du eta Estibaliz elizaren erreplikak daude Arabako Lautadan, Trebiñun, Bizkaian eta Errioxan, leku horietan Haro familiako emakumeek jabetzak eta bezero-sareak zituztelako eta beren boterea adierazten zutelako.

Estibalizko kasuak Erdi Aroko emakumeen matronazgoak Araban nola funtzionatzen zuen erakusten du. Damek arteen eta elizen eraikuntzaren bidez gauzatzen zituzten beren boterea eta eragina, eta

estrategia politiko zehatz bat eratzen zuten, ohoratzen zituzten erreginen eta erregeen oniritzia bilatzen zuena normalean, eta horrek familia osoarentzako pribilegioak ekartzen zituen. Tenpluak eta monasterioak sortu eta dohaintzan emanez, beren leinuaren izen ona defendatu eta hedatu nahi zuten, heriotza osteko mundu onbera ziurtatu, baita onura ekonomikoak eta politikoak ere. Matronazgoak bere ezaugarri bereziak ditu, emakume nobleek artearen bidez politika egiten zutela erakusten digu, eta, halaber, beren erabaki artistikoak beren sare klientelarraren bidez hedatzen zirela ikus daiteke. Beren familiako beste emakume batzuk estrategia berera erakartzen zituzten, eta beren boterearen irismena nahiz lurraldearen gainean zuten domeinua adierazten du jarduera horrek.

Kexaako monumentu multzoa:

Kexaako monumentu multzoa Ayalatarren leinuaren eraginak markatzen du, eta zenbait figura nabarmen daitezke, hala nola Fernán Pérez de Ayala, haren seme Ayala kantzilerra eta María de Ayala. Fernán Pérez de Ayalak, bere leinurako legitimitate bila, Kexaako jauregi gotorlekua eraiki zuen, egitura karratuduna eta izkinen alboetan dorreak zituela. Ondoren, familiaren hilobiak zaintzeko komentu bat gehitu zen. Ayala kantzilerraren berrikuntzetan, bere panteoi pribaturako dorre bat eta harrera-gela bat eraiki ziren.

Pedro López de Ayala, Ayala kantzilerra izenaz ezaguna, eliza- eta politika-karrera nabarmena izan zuen, eta Enrique de Trastamarak emandako pribilegioez baliatu zen. Alderdi diplomatikoaz gain, literatura-egile oparoa izan zen. Adatseko Andra Mariaren bere kaperak, XIV. mendearen amaieran eginak, bere hilobi zentralizatua hartzen du barne, bere eta bere emazte Leonor de Guzmanen irudiak erakusten dituena. Leonor bere ondoan lurperatu ez zuten arren, hilobia nabarmena da bere irudi alegoriko eta biblikoengatik.

Kaperaren barruan, Fernán Pérez eta Elvira de Ceballos Ayala kantzilerraren gurasoen hilobiak ere badaude. Hasieran komentuko elizaren erdian zeuden hilobi horiek zatitu egin ziren eta gaur egun kaperan bereizita ikus daitezke. Erretaulak eta aldareko aurrealdeak, Chicagoko Arte Institutuan dauden originalen erreplikak, Kristoren bizitzako eszenak eta ongileen familiako kideen erretratuak dituzte, heriotzaren gainetik bizitzaren garaipena nabarmentzeko.

Fernán Pérez de Ayalak bere osaba Barroso kardinalarengandik heredatutako Adatseko Ama Birjinaren erlikia-ontzia XIV. mendeko urregintzaren maisulana da. Avignongo tailerretan egina, urre-koloreko zilarrez egina dago eta tenplete gotiko bat irudikatzen du. Ama Birjinaren irudia, esmalteko urrez egina, ezkutatu edo tenpletea irekiz erakuts daiteke. Santu batzuen erlikiak dauzka eta Barroso kardinalaren eta Gaztelako koroaren armari heraldikoak ditu. Gaur egun, Adatseko Ama Birjina Gasteizko Elizbarrutiko Arte Sakratuaren Museoa dago.

Kexaako jauregiaren ondoko komentua Fernán Pérez de Ayalak eraiki zuen, eta hark monasterio domingotar bat sortzea erabaki zuen, alargun geratu eta ordena horretako komentu batean fraide

sartu ondoren. Avignongo Santa Praxedesen komentuan inspiratuta, liturgia ostilamenduz eta aberastasunez hornitu zuen eraikina, eta horietatik, luxuzko erlikia-ontzia baino ez da kontserbatzen. Elizaren barrualdea aldatu egin da XVIII. mendeko berrikuntzen ondorioz, eta barroko itxura hartu du. Hirugarren belaunaldiko Fernán Pérez de Ayalak eta María Sarmientok komentuko elizan lurperatuko zituztela erabaki zuten, eta San Migeli eta San Jorgeri eskainitako erretaula bana sortzea ere ordaindu zuten.

Maria de Ayala, Fernán Pérez de Ayalaren arreba, monumentu multzoaren azken sustatzaile handia izan zen, eta elizaren burualdea estilo errenazentistan eraberritu zuen XV. mendearen amaieran eta XVI. mendearen hasieran. Burualde oktagonala sortu zuen, tertzeletedun gangekin eta dekorazio errenazentistekin. Gaur egun, elizak itxura barrokoa du, 1730eko erreformen ondorioz, jatorrizko estilo gotikoa urrezko erretaula churrigueresko baten bidez ezkutatu baitzuten. Adatseko Ama Birjinaren eta Kexaako monumentu multzoaren historia Ayalatarren leinuaren distira eta eraginaren lekuko da. Kexaako monumentu multzoak, bere eraikuntza eta berrikuntzen bidez, Ayalatarren goi mailako kultura eta Erdi Aroko gizartean zuten estatusa islatzen ditu, funtzionaltasuna, artea eta politika espazio bakar batean konbinatzen baititu.

Matronazgoa Gasteizko gotikoan. San Frantzisko komentu desagertuaren kasua:

Gasteizko matronazgoaren adibide nabarmena desagertutako San Frantzisko komentua da. Berenguela López de Harok bultzatu zuen komentu horren eraikuntza. Komentua 1930ean eraitsi zuten arren, argazkiek eta duela gutxiko ikerketek erakutsi dutenez, gehienbat emakume gasteiztarrek eraiki zuten. Berenguela López de Haro, Alfontso X.aren lehengusua, komentua eraikitzeko behar zen guztia ematearen arduraduna izan zen, erregearekin adeitasunez jokatzeko eta hirirako zituen eraikuntza-planei laguntzeko estrategia politiko argia betetze aldera.

Berenguela lurperatu ondoren, beste emakume garrantzitsu batzuk ere lurperatu zituzten komentuko elizaren buruan, hala nola Gaztelako Isabel Tellez, Leonor de Guzmán y Mendoza eta Maria de Mendoza. XIV., XV. eta XVI. mendeetan zehar, askoz ere emakume gehiagok lagundu zuten elizaren inguruan kapera pribatuak eraikitzen, baita Deikundearen ikastetxea, Errenazimentuko elizpea eta Madalenaren kapera ospetsua eraikitzen ere, azken horren hondarrak oraindik zutik daude. Hala ere, XVIII. mendetik aurrera, komentuaren historian emakumeen inplikazioa desagertzen joan zen, bereziki monasterioa kuartel militar bihurtu zenean XIX. eta XX. mendeetan.

Datu horiek matronazgoaren garrantzia erakusten dute eta emakumeek nabarmen lagundu zutela hiriaren konfigurazioan. Ez bakarrik San Frantzisko komentuaren kasuan, baita Santa Maria, San Pedro, San Bizente, desagertutako San Ildefonso eta Santa Klara, Santo Domingo, San Antonio eta Gurutze Santuaren komentuetan ere. Eraikin horietako asko eta haien artelanak ez lirateke existituko emakume horiek Erdi Arotik Aro Modernora arte egindako ekarpenik gabe.

Arrosarioko Ama Birjinaren Kofradia eta farolen prozesioa:

Duela urte batzuk arte, gure herrietako elizetan, emakumeak ilunabarrean biltzen ziren arrosarioa erreztatzeko. Ekintza kolektibo horrek haien arteko lotura afektiboak indartzen zituen eta Jainkoarekiko harreman zuzenagoa ahalbidetzen zuen, erlijiotasun barrokoaren adierazpen garrantzitsu bihurtuz. Erretoreen adostasunarekin egin arren, emakumeen bilera horiek espazio propio bat sortzen zuten, eta espazio hartan, emakumeak errituaz eta tenpluaz jabetzen ziren.

Arrosarioaren erritualak behin betiko forma hartu zuen Frai Alano de la Rocari esker, eta Ordena Domingotarrean zehar hedatu zen. Araban, 1513an hasi ziren erritual hori egiten, Diego Martinez de Maeztu merkatariak Flandriatik Arrosariooko Ama Birjinaren mirarizko irudi bat ekarri zuenean. Lepantoko guduak, 1571n, eta Gregorio XIII.a aita santuaren "Monet apostolus" buldak, 1573an, arrosarioaren garrantzia sendotu zuten, eta erabat integratu zuen ortodoxia katolikoan. XVII. mendearen amaieratik XIX. mendearen hasierara arte, arrosarioaren aldeko suhertasunak benetako eztanda bizi izan zuen, eta ohiko izan ziren arrosario publikoak.

1895eko maiatzaren 26an, Manuel Díaz de Arcayak Gasteizen Farolen Arrosarioa sortzeko proiektua aurkeztu zuen, Zaragozakoan inspiratuta. Díaz de Arcayak Kofradiako Demetrio López de Arróyabe abadea animatu zuen proiektua kudeatzera, eta Joaquín Herrán Gasteizko alkate ohiaren babesa jaso zuen. Ideia zabaldu eta baliabideak bildu zituen behin-behineko batzorde bat osatu zen, eta ehunka pertsonaren babesa lortu zuten. Beharrezko funtsak bilduta, farolak eraikitzeko ardura Zaragozako Quintana enpresari eman zitzaion. 1897an, prozesioa osatu zen hainbat familia eta erakunderen laguntza ekonomikoari esker. Multzo horren ongile nagusia Felicia Olave Salaverri izan zen. Gasteizko goi burgesiako kidea zen, eta Gasteizen matronazgoan jardun zuen, artelanak enkargatu zituen, farolak kasu, ikastetxeak eraiki zituen eta ongintzako beste lan batzuk egin zituen.

Farolen Arrosarioaren prozesioa ondare-legatu esanguratsua bihurtu zen Gasteizentzat, Farolen Museoa kontserbatutako metalezko eta kristalezko 282 elementu ditu-eta. Abizen ospetsuen eta Gasteizko Udala eta Arabako Foru Aldundia erakundeen parte-hartzea funtsezkoa izan zen. 1899an, piezak eta pertsonak prozesioan nola kokatu zioen plana aurkeztu zen. Denboraren poderioz taldeak eta erakundeak aldatu egin diren arren, arrosarioaren elementu artistikoak ordena eta kokapen berean mantentzen dira.

Gasteizko Arrosariooko farolen materialen hauskortasunak inbertsio handiak eskatu ditu kontserbatu eta zaharberritzeko. Hogeita hamarreko hamarkadan, erreforma garrantzitsuak egin ziren eta desplazamendu-sistemak hobetu ziren. Kofradiak enpresa ospetsuetara jo zuen kalitate handiko beirak lortzeko. 1990 eta 1996 artean zaharberritze lan handia egin ondoren, borondatezko lanak eta zaharberritze espezializatuek farol horiek egoera onean mantentzen jarraitzen dute. Argiztapenak kandela eta metxetatik bonbilla elektrikoetaraino eboluzionatu du, eta, berrikiago, LED argiztapeneraino. Andre Maria Zuriaren Kofradiak kudeatu du ondare hori hogeita hamarreko hamarkadatik, eta abuztuaren 4ko prozesioak erakundeek eta partikularrek babestutako ekitaldia izaten jarraitzen du.

[Zinema Murgian asmatu zen:](#)

1892an, Aita Pauldarren Jesusen Bihotza ikastetxean, Murgian, hitzaldi iraultzaile bat eman zuen aita Mariano Díez Tobarrek, Misioaren Kongregazioko 24 urteko apaiz gazteak. Ezaguna zen oso argia zelako eta zientzia positiboen arloan zuen ezagutza zabalagatik, eta ikastetxeko irakasle nabarmena zen Mariano. Hitzaldiak publiko sutsua erakarri zuen eta berrikuntza ugari agindu zituen-eta, "zinematografo" izeneko aparatu baten aurkezpena barne.

Hitzaldiaren izenburua luzea eta adierazgarria zen: "Zinematografoa: aparatuaren deskribapena, zeinaren bidez pertsonen irudiak, gainerako gauzak bezala, bai une horretan existitzen badira, bai jadanik existitzen ez badira ere, bizirik eta errealitatea balira bezala agertzen baitira, beren kolore, mugimendu eta abarrekin, gure begien aurrean". Gertaera hori erabakigarria izan zen, "zinematografo" hitza erabili zen lehenengo aldia izan baitzen, asmakizuna patentatu zuten Lumière anaiei hiru urte aurreratuz. Zinematografoari buruz Bilbon eman zuen hitzaldia "El mundo científico" aldizkarian nabarmendu zen, eta kontzeptuaren asmatzaile zela aitortu zuten.

Aita Mariano Díez Tobarrek zinemaren mekanismoa asmatu zuen Arabako Murgia herrian, eta mekanismo horren benetako aurkitzailea izan zen. Bere hitzaldiak zinematografoaren kontzeptua aurkezteaz gain, bere garaiko zientzian eta teknologian berritzeko erudizioa eta gaitasuna ere nabarmendu zituen. Beraz, esan daiteke zinema, neurri handi batean, gure lurraldean sortutako asmakizuna dela.

Mariano Díez Tobar Tardajosena jaio zen, Burgosen, eta familia xume batetik zetorren. Txikitatik erakutsi zituen ikasteko gaitasun handiak. Hamar urte zituela, Quintanillasen ikastera bidali zuten, Misioaren Kongregazioan edo Burgosko seminarioan sartzeko talentu gazteen bila zebilen apaiz baten babespean. Mariano, prodijio akademikoa, hamabost urte zituela onartu zuten Aita Pauldarren kongregazioak, bere heziketa gehiena burututa. 1890ean, Murgiako Jesusen Bihotza ikastetxe sortu berrira bidali zuten irakasle. Murgian, Marianok ikasten jarraitu eta irakasle karrerari ekin zion. Ikastetxea jarduera kultural eta intelektualerako zentro bihurtu zen, eta Mariano, zientzian eta teknologian zuen interesagatik ezaguna, benetako kultura dinamizatzailea izan zen.

Mariano Díez Tobarrek, bere asmakizuna patentatzeko interesik gabe, zinematografoa garatzera animatu zituen beste batzuk. Bere ideia Lumière familiaren ordezkariak gauzatu zuen 1895ean. Lumière tarrek ospea eta dirua eraman zituzten arren, Marianok asmatzaile ibilbideari eutsi zion, eta beste tramankulu batzuk garatu zituen, hala nola ikozinefonoa eta giza ahotsari obeditzen zion horma-erloju bat. Zinemagintzaren eta beste asmakizun batzuen aitzindari utzitako ondarea ezkutuan dago oraindik, bere apunte asko galdu egin baitira kide zuten Aita Pauldarren kongregazioaren ekimenez.

Murgiako ikastetxean hamar urte eman ondoren, Mariano Díez Tobar Villafranca del Bierzora (Leon) bidali zuten, eta han jarraitu zuen bere hezkuntza-lanetan. Bertan, lau mila pieza inguru zituen historia naturaleko museo bat sortu zuen eta fisikako laborategi bat ere bai, eta etorkizun-sena zuten tramankuluak asmatzen jarraitu zuen. Bere asmakizunen artean, giza ahotsa idazkera

bihurtzen zuen luma "autofonografiko" bat eta zientzien hizkuntza unibertsala izatera bideratutako hizkuntza logiko bat nabarmentzen dira. Ardoa kontserbatzeko aparatu bat eta gurpilik gabeko erloju bat ere garatu zituen, etengabeko mugimendurekin, berrikuntza nabarmenak bere garairako.

Gaur egun:

Arabako probintziak, oso ezezaguna izan arren, ondare historiko monumentalak gordetzen du egun ere, ondare bikaina eta kuadrillen artean oso banatua. Eliza erromanikoak eta gotikoak, pinturak eta erretaulak, arte-lanak eta garai guztietako monumentu-multzoak aipagarriak dira tamaina txikiko eta periferian kokatutako leku geografikoa izateko. Ondare horren zati bat hiriburuko museo batzuetan gordetzen da, hala nola Elizbarrutiko Arte Sakratuaren Museoan, Arabako Arte Ederren Museoan eta Arkeologia Museoan. Gainera, gaur egun, Vitoria-Gasteizeko nazioarteko arte-sorkuntzaren mapan jarraitzen du, Artium Arte Garaikideko Museoari esker. Izan ere, bertako nahiz atzerriko artisten lanak ditu ikusgai, bereziki emakumeen ekoizpenean eta arte feministan.

Gaur egun balioa ematen, gordetzen eta zabaltzen jarraitu beharko genukeen aztarna artistiko horrek modu nabarian hitz egiten digu iraganeko emakumeen ondareaz, gure lurraldean gertatu ziren nazioarteko loturez eta merkataritza bideetatik eta artilearen ibilbideetatik ideiak eta obra artistikoak ere ibiltzea ahalbidetu zuen truke kulturalaz.

5.5. Postako errege-bidea: hizkuntzen bideak

Kuadrilla elkartua:

Arabako Lautadako Kuadrilla: Posta Errege Bidea iter XXXIVaren paraleloan igarotzen da kuadrilla honetan eta Frantziara iritsi behar zuten gutun eta komunikazioek egiten zuten bidea da. Idatzizko komunikaziora bideratutako bidea da, Arabako lurraldean idazketak eta hizkuntzek duten garrantziak hitz egiteko egokia. Gainera, bide hori Joan Perez de Lazarragaren eremuetatik igarotzen da, eskuizkribu ospetsuaren egilea baita. Eskuizkribu horretan, XVI. mendean idatzitako euskarazko artzain-nobela bat dago.

Historia:

Posta Bidea, XV. mendearen amaieran erabiltzen hasi zen galtzada harriztatua, Madril eta Frantziako gorteen arteko komunikazio bide garrantzitsua izan zen. Bide horrek Araba zeharkatzen zuen eta Gipuzkoan sartzen zen San Adriango tuneletik, eta erabiltzen jarraitu zuen 1765era arte, Errege Bidearen pasabidea Arlabango portura lekualdatu zen arte. Gaur egun, toponimian eta harri pilo batzuetan baino ez dago galtzada zaharraren oroitzapena. Gasteizerako norabidean, Posta Bidea, PRA-13 kategorian katalogatua, tuneletik Herediaraino iristen da, garai bateko komunikazio-korapiloa, eta Zadorra haranean zehar jarraitzen du. Galtzadak aurrera jarraitzen du, Gebara eta gaztelua atzean utzita, Garadiako errepedearekin bat eginda, eta Mendixurrera iritsita, parke ornitologikotik gertu. Hortik aurrera, galtzadak, Gasteizko Bidea izenekoak, urtegia inguratzen du

eta Barrundia udalerritik Burgelura igarotzen da, Mariturri edo Sorginen Iturria izeneko eremuan. Handik Gasteizera doa. Bidean zehar, zubiak eta ibaiak gurutzatzen dira, eta antzinako eraikinen aztarnak ere bai.

Balioak:

Posten Errege Bidea posta eta gutunak Madrilgo gortetik Frantziara iristeko diseinatu zen, eta, beraz, zeinak bere hizkuntza dituzten lurralde bi lotzen ditu. Hala ere, Araba zeharkatzen zuenean, beste hizkuntza batekin, euskararekin, egiten zuten topo, eta albiste dokumentalak ditugunetik, behintzat, gertatzen ari da topaketa hori.

Donemiliagako Goldea XI. mendeko dokumentu baliotsua da (XIII. mendean kopiatua), Donemiliaga Kukulako monasterioan kontserbatua. Dokumentu horrek Arabako 305 herrixken zerrenda jasotzen du, 21 lurralde-barrutitan banatuta, eta lehen aldiz aipatzen ditu gaur egungo Arabako herrien izen asko (eta jendez hustutako zenbait toki). Herrixka horiek Donemiliagako monasterioari ordaintzen zizkieten zergen eta egiten zizkieten ordainketen kontabilitatea eramateko balio zuela uste da. Gehienek burdinazko goldetan ordaintzen zuten zerga (lingote moduko batzuk), nahiz eta eremu batzuetan ardotan edo andoskotan ordaintzen zuten (bi urte baino gutxiagoko txahalak). Horrek aditzera ematen du Araban burdinola ugari zeudela.

Dokumentu horrek informazio ugari ematen die XXI. mendeko ikertzaileei, batez ere Erdi Aroko toponimiaren eta filologiaren arloan. XI. mendearen hasieran Arabako herriek zituzten izenak azaltzen dizkigu, eta horietako askok antzeko izendapenari eutsi diote. Gainera, izen horien jatorri linguistikoa arakatzeko aukera ematen du, askok euskaratik datozen erroak dituztela eta beste batzuek latinetik datozela adierazten baitu. Horrek erakusten du gizarteak hizkuntzari eutsi ziola, beste hizkuntza erromantze batzuekin nahasten ari zen bitartean. Erromako hilobietako epigrafiak ere izen euskaldunak islatzen ditu, eta elebitasuna arabar nortasunaren funtsezko zatia dela nabarmentzen da.

Nahiz eta XVIII. mendetik aurrera euskararen erabilera behera egin zuen Arabako lurralde gehienetan (Aramaioko bailaran izan ezik), azken hamarkadetan eguneroko bizitzan euskararen ezagutza, erabilera eta normalizazioa berreskuratzeko ahalegina egin da. Gaur egun, eleaniztasuna errealitatea da Araban, eta euskarak erabilera askoz hedatuagoa izatea du helburu, probintzian izan den elebitasun tradizionala berreskura dadin.

Beste mugarri historiko batzuk:

Ayala kantzilerra eta "Rimado de Palacio":

Pedro López de Ayala, Gaztelako Kantzilerra izenez ezaguna, Ayala leinuko kide nabarmena da eta bere jaioterritik kanpo izen handia lortu zuen euskal pertsonaietako bat. 1332an Gasteizen jaioa,

politikaria eta diplomatikoa izan zen, Pedro I.aren erregealdian zerbitzatu zuen eta bere ibilbidea jarraitu zuen Henrike III.a hil zen arte. Karrera politikoaz gain, Kantzilerra poeta, historialaria eta moralista izan zen, eta bere idazkiak gaztelaniazko literaturako maisulantzat hartzen dira. Bere literatura lan handi biak "Kronikak" eta "Rimado de Palacio" dira. "Cetreria liburua" ere idatzi zuen eta latinezko eta italierazko autoreen zenbait itzulpen egin zituen. Kantzilerra Iberiar penintsulako Errenazimentuaren aitzindarietako bat izan zen, eta bere klasikoen eta jatorrizko lanen itzulpenek espiritu dotorea islatzen dute.

"Rimado de Palacio" bere garaiko gizartearen satira zorrotza da, cuaderna vian idatzia. Obrak Elizaren ohitura erlaxatuak, handinahiak eta lukurreriak nagusi dituen erregetza eta merkatari eta letraduen ohitura zitalak kritikatzeko ditu. Bere balioa bere forma poetikoan baino gehiago bere eduki satirikoan eta didaktikoan datzan arren, "Rimado de Palacio" delako Erdi Aroko literaturaren lan esanguratsua da.

Aiarako kronikek Pedro I.a, Henrike II.a, Joan I.a eta Henrike III.aren erregealdiak hartzen dituzte. "Crónica del rey Don Pedro" bereziki ezaguna da sortu dituen eztabaidengatik, baina uste da Ayalak ez zituela gertaerak faltsutu, baizik eta erregeari mesede egin diezaioketenak alde batera utzi zituela. "Crónica de Juan I" bere kronikarik onentzat jotzen da, bere estilo perfektuagatik eta Aljubarrotako batailaren deskribapen biziagatik nabarmentzen da. Duela gutxiko ikerketa historikoek Ayalak bere kroniketan jasotako gertaera askoren egiazkotasuna berretsi dute.

Lazarraga eskuizkribua:

Euskarak, idatzizko bertsioan iheskorra izan arren, aspalditik ditu ahozko erabileraren ebidentziak. Baina egoera hori 2004ko otsailaren 18an aldatu zen, Gipuzkoako Foru Aldundiak jendaurrean aurkeztu zuenean Lazarraga eskuizkribua, XVI. mendeko euskarazko literatura-testuen bilduma, ordura arte ezagutzen ziren lehenak. Borja Aginagalde artxibozainak aurkitu zuen Madrilgo antikuari batean (bertsio ofizialaren arabera), eta Aldundiak erosi zuen 66.000 euroren truke. Eskuizkribuak, osatu gabe egon arren, 59 orri ditu, eta euskaraz eta gazteleraz dauden testuak, XVI. mendearen bigarren erdialdekoak eta XVII. mendearen hasierakoak.

Lazarraga eskuizkribuak artzain-eleberri baten euskarazko pasarteak eta 61 poema biltzen ditu, horietatik 9 gaztelaniaz. Testu horien gaiak askotarikoak dira: maitasun adeitsua, erlijioso, narratiboa, burleskoa eta historikoa ere bai. Lazarraga abizena daraman arren, eskuizkribuak autoretza ugari ditu. María Estíbaliz de Sasiolak eta identifikatu gabeko beste egile batzuek idatzitako poemak ere baditu. Koaderno pertsonal horrek idazketa-tresnak probatzeko nahiz literaturan trebatzeko balio zuen.

Juan Perez de Lazarraga, 1548an Oñatin jaio eta 1605ean Larrean hil zen noble arabarra, eskuizkribuaren egile nagusia da. Ezaguna da bere genealogia familiarra eta Arabako historia ere idatzi zituelako. Lazarraga giro kultural finean bizi izan zen, Oñatiko jaurerriarekin lotuta, XVI. mendeko jarduera artistiko eta akademiko handiko lekua. Zalduondoko jauregiak, gaur egun Museo

Etnografikoa denak, giro hori islatzen du bere horma-pinturen bidez eta Italiako eta Gaztelako arkitektura-elementuen bidez.

Bere idazkietan, Lazarragak eragin biblikoak, erlijiosoak, italiarrak eta tokikoak erakusten ditu. Bere olerkiek gai erlijioso, moral eta herrikoiak jorratzen dituzte, eta Arabako paisaiak eta pertsonaiak aipatzen dituzte. Adibide bitxia da B.16 poema. Poema horretan, bere burua zaldun alderraia balitz bezala deskribatzen du, zaldunen literaturaren antzera, eta tristura eragiten dion maitasun zauria du. Olerki horrek, Lazarragaren beste batzuek bezala, italiar eta proventzar eraginak euskarazko tokiko kulturaren aldarrikapenarekin uztartzen ditu.

Lazarraga eskuizkribuak XVI. mendeko poesia fin eta burleskoaren nahasketa interesgarria aurkezten du. Gizalegezko maitasun-egoerekin eta zaldunekin batera, gai horiek barregarri uzten dituzten poemak daude, hala nola " Lo que acaeció a un galán con una dama en Álava", trobadore bati eta dama bati eta haien puzkerrei buruzko istorio umoretsua. Lazarragak tokiko ekitaldien kronikak ere eskaintzen ditu bertsoan, 1564ko Aguraingo sutea kasu, jaungoikoaren zigortzat hartua. Arabarekiko zuen maitasuna bere lan askotan islatzen da, eta bere jaioterriaren bertuteak nabarmentzen ditu. Testu horiek euskarazko eta gaztelaniazko literaturaren jatorrira hurbiltzeko aukera ematen digute, eskualdeko aberastasun kulturala erakusten dute-eta.

Ernestina de Champourcín:

Literaturaren munduan, Ernestina de Champourcín funtsezko figura da letra hispaniarrentzat. 1905ean Gasteizen jaioa, zazpi urte zituela itzuli zen hirira. Txikitatik, talentu aparta erakutsi zuen, poesia frantsesa irakurtzen ikasi baitzuen eta hamabi urte zituela bere lehen ipuinak hizkuntza horretan idatzi zituen. 1926an, bere lehen poesia liburua argitaratu zuen, "En silencio". Urte horietan, Madrilén bizi zen, han ezagutu zituen garaiko literatura-figura handiak, eta María de Maeztu gasteiztarrak sortutako Liceum Clubean parte hartu zuen. Juan José Domenchina 27ko belaunaldiko idazlearekin ezkondu zen.

Gerra Zibilaren ondoren, Ernestina eta bere senarra Frantziara erbesteratu ziren, eta gero Mexikora. Mexikon eman zituen hogeita hamasei urteetan, dozena bat liburu idatzi zituen. 1972an Espainiara itzuli zen eta 1989an Euskadi Literatura Saria jaso zuen, beste sari garrantzitsu batzuen artean. Ernestina 1999an hil zen. Letren munduari egindako ekarpena, Madrilgo Sinsombrero taldeko bere gainerako kideena bezala, hamarkada askotan ezkutatu bazen ere, gaur egun bere figura eta obra berreskuratzen ari da.

Micaela Portilla:

Micaela Josefa Portilla Vitoria (1922-2005) espainiar antropologo, historialari eta pedagogo izan zen, XX. mendeko garrantzitsuenetakoa. Gasteizen egin zituen lehen ikasketak, eta Irakasle-ikasketetan graduatu zen 1941ean. Filosofia eta Letrak ikasten jarraitu zuen Unibertsitate

Konplutentsean. Bere lizentziatura-memoriak, "Torres de Mendozas, Guevaras y Ayalas en Álava" (1954), burutuko zuen ikerketa-lanaren hasierako mugarrria izan zen, eta "Torres y casas fuertes en Álava" (1977) izan zen bere lan garrantzitsuena.

Portilla irakaslea izan zen Arabako eta Bizkaiko hainbat herritan, eta katedraduna Cadizko, Gasteizko eta Madrilgo Eskola Arruntean, eta bertan hartu zuen erretiroa 1987an. Gasteizko Eskola Normaleko zuzendaria izan zen (1958-1964) eta Eskola Normalen Ikuskaritza Orokorreko aholkularia (1967-1971). Hainbat erakunde kultural eta akademikotako kide izan zen, hala nola Euskalerrriaren Adiskideen Elkartekoa eta Eusko Ikaskuntzakoa. 1993an, Euskal Herriko Unibertsitateak Honoris Causa doktore izendatu zuen lehen emakumea izan zen.

Bere ekarpen etnografikoak aitortzeko, 2007an, kongresu bat antolatu zen haren omenez, eta Eusko Ikaskuntzak eta Euskalerrriaren Adiskideen Elkarreak hartu zuten parte. Bere ibilbideak jarraitzaile-eskola baten sorrera bultzatu zuen Araban. Bere bizitzako azken etapan sari eta esker on ugari jaso zituen. Adibidez, 2017an, EHUko Micaela Portilla Ikerketa Zentroa inauguratu zen, eta bere izena dute hainbat kultur zentrok, kalek, ibilbide historikok, baita bizikleta itzuliren batek ere.

Historiaren eta artearen zale amorratua, Portillak eskolako testuliburu ugari idatzi zituen, hizlaria eta prentsa laguntzailea zen eta solasaldietan eta kongresuetan parte hartu zuen. Arabako memoria historikoa eta ondare artistikoa berreskuratzearekin konprometitutako historialari lanetan utzitako ondareak euskal historiografian funtsezko figura eta probintziako sinbolo bihurtu du.

Gaur egun:

Probintziak leku emankorra izaten jarraitzen du letrentzat. Toti Martínez de Lecea, Karmele Jaio eta Eva Sáenz de Urturi idazleek, esaterako, probintzian eta probintziari buruz idazten dute, eta, beren eleberriei esker, nazioarteko mapan kokatzea lortu dute. Kent Follet idazlea ere oso ospetsua da eta estatua bat du hirian, "Los pilares de la tierra" eta "Un mundo sin fin" lanak idatzi ditu, bigarren eleberri hori Gasteizko Santa Maria katedralaren zaharberitze-lanetan inspiratuta.

Hiriko idazleen arrastoaz gain, udaberri guztietan ospatzen da "Poetak Maiatzean" jaialdia, eta kaleak poesiaz eta askotariko ekitaldietan parte hartzen duten genero horretako idazle handiez betetzen dira. Literaturari dagokionez, urtez urte indarra hartzen ari diren beste ekitaldi batzuk honako jaialdi hauek dira: "Vitoria Negrasteiz", eleberri beltzari eskainia, eta "Tartalo", genero fantastikoari eskainitako nazioarteko kongresua eta kultura jaialdia, bai eta "Aldekoa" Nazioarteko Literatura Ipuinen Arabako Jaialdia ere.

5.6. Ardoaren eta arrainaren ibilbidea: kalitatezko tokiko produktua

Kuadrilla elkartua:

Gorbeialdeko Kuadrilla: ardoaren eta arrainaren ibilbideak Oionen du mutur bat (Arabako Errioxa) eta bestea Bermeon (Bizkaia). Elikagaiak trukatzeko ibilbide bat da, lurra itsasoarekin lotzen zuena eta Arabako hainbat eremu zeharkatzen dituena. Horien artean, ibilbideak Gorbeialdeko Kuadrilla zeharkatzen du, eta puntu horretatik Bizkaiko lurraldearekin lotzen da.

Historia:

Arrainaren kontsumoa, freskoa, gazitua edo ketua, funtsezkoa zen Erdi Aroko dietan. Sardinak, bisiguak, sardinazarrak eta bakailaoa ohikoak ziren iberiar penintsularen barruko merkatuetan. Bermeo, 1236an sortua, Kantauri itsasoko porturik garrantzitsuenetakoa zen, eta, Lekeitio eta Ondarroarekin batera, merkataritza-ibilbideak ezarri zituen penintsulako barnealdearekin, Urkiolako mendatean zehar. Mandazainek arrain freskoa eta gazia garraiatzen zuten portu horietatik, eta, itzulerako bidaian, garia, gatza, ozipina eta ardoa eramaten zituzten, batez ere Arabako Errioxako ardo preziatua.

Ardoaren eta Arrainaren Ibilbidea Urkiolako mendatean zehar asko erabili zen XVIII. mendearen hasierara arte, Urduñako mendatetik Gaztelarako Errege Bidea hobetu zen arte. Ibilbide komertzial hori XX. mendearen hasierara arte mantendu zen, mandazainek eta txerpolariek bertatik ibiltzeari utzi zioten arte. Gaur egun, Ibilbide Turistiko-Kultural bihurtu da Ardoaren eta Arrainaren Ibilbidea, eta bere protagonismoa berreskuratu du XXI. mendean. GR 38ak Euskadi hegoaldeko iparraldera zeharkatzeko aukera ematen du, Oiondik Bermeoraino, askotariko paisaietatik igaroz.

166 km-ko ibilbide hori Oionen hasten da, eta Guardia, Kantabriako mendilerroa, Lagran, Albaina, Okinako haitzartea eta Arabako Lautada zeharkatzen ditu, Uribarri Ganboako urtegiara iristeko. Ondoren, Vasco-Navarro trenbide zaharraren ibilbidea jarraitzen du, Legutiotik, Urrunagako eta Albinako urtegietatik igarota eta Bizkaian Otxandiotik sartzen da. Ibilbideak Urkiolatik, Durangotik, Oizko erliebeetatik eta Urdaibaiko Biosfera Erreserbatik jarraituko du, Bermeora iritsi arte.

Balioak:

Produktu onak eta elikadura osasuntsu eta kalitatezkoarekiko maitasunak Arabako nortasun-marka izaten jarraitzen dute. Bertako haragiak, Idiazabal jatorri izendapeneko gaztak, zerealak eta patatak, babarrun nabarra, sagardoa, Añanako gatza, Arabako Errioxako ardoa eta Arabako baratzearen aberastasuna dira gure gastronomiaren produktu gogoangarrietako batzuk. Elikadura osasungarria eta orekatua, eta merkatu globalizatuaren barruan tokiko produktuari mesede egitea gero eta gehiago bilatzen den mundu honetan, Araba nabarmentzen da bere lurzoruen zati handi bat abeltzaintzara eta kalitatezko nekazaritzara bideratzen duelako, eta lehen sektoreak garrantzi handia duelako tokiko ekonomian. Hori guztia ardoaren eta arrainaren ohiko ibilbidearekin lotzen da; izan ere, produktu freskoek edo kontserbakok lurraldea zeharkatzen zuten iparraldetik hegoaldera eta hegoaldeko iparraldera, eta eremu horiek guztiak hornitzen zituen.

Beste mugarri historiko batzuk:

Añanako gatzagak:

Gesaltza Añana Arabako herria da, eta gatz naturala ekoizten du, milaka urtez haran gaziko diapiroitik datorrena. Gaur egun, helburu turistikoak dituen gune bisitagarria da, eta gatz paregabea ekoizten jarraitzen du, gastronomiaren munduan punta-puntakoa baita, eta paisaia industrial eta kultural oso berezia eskaintzen du. Duela 7.500 urte inguru hasi ziren gatzak ekoizten Añanako Gatz Haranean, material igneoen errekuntzaren bidez bultzatutako lurruntze-sistema baten bidez. Metodo prehistoriko hori, "briquetage" izenez ezagutzen dena, honetan datza: gatzunaz betetako zeramikazko eltzeak suaren gainean jartzen dira, likidoa lurrundu arte, gatz nukleo trinkoak sortu daitezela. Gatz-egileak ez ziren haranean bizi, eremu garaia goetan eta babestuagoetan baizik, La Isillako aztarnategian adibidez.

Lurrunketa sistema naturalerako aldaketa K.a. I. mendearen inguruan gertatu zen, Gatz Harana Erromatar Inperioan integratu zenean. Metodo berri horrek, nahiz eta garestiagoa izan eraikuntzan, gatzaren ekoizpena biderkatzea ahalbidetu zuen. Biztanleak Añanatik sei kilometrora dagoen Salionca hiri erromatarrera joan ziren, gatzaren ekoizpena eta banaketa kontrolatzen zituen hirira. Salionca estrategikoki kokatuta zegoen iter XXXIVetik gertu.

VIII. eta X. mendeen artean, Gatz Haraneko komunitatea herrixka independenteen sare batean banatu zen, lurraldearen ezegonkortasunaren eta botere feudalen presioaren ondorioz. X. eta XI. mendeetako testuek gutxienez sei herrixka aipatzen dituzte: Fontes, Terrazos, Villacones, Villanueva, Olisares eta Orbón. Biztanleek larrainen eta gatzunaren jabetzari eustea lortu zuten, eta gatzaren produktibitatea eta merkaturatzea hobetu zuten, terrazak eta kanalak eraikitzeko eta mantentzeko lan komunitarioaren bidez.

1114an, Aragoiko Alfontso I.ak herri-forua eman zuen, eta Gaztelako Alfontso VII.ak berretsi egin zuen 1140an. Horren ondorioz, herrixkak utzi eta Gesaltza Añana hiribildu harresitua sortu zen. Gatz Harana kontrolatzeko gobernu-organo bakarrak ezarri ziren, eta Añanako Errege Gatzagetako Zaldunen Oinordekoen Komunitatea sortu zen. Estrategia politiko horrek ekoizpen- eta merkataritza-jarduera areagotu zuen, baina haren aurrerapena botere monarkikoaren sendotasunaren mende zegoen.

1308an, Gesaltza Añanak errege izaera galdu zuen, eta Burgosko Las Huelgas monasterioaren mende geratu zen. Egoera aldatu egin zen Enrike II. arekin, Añanako Gatzagakako Jaurreria Sarmientotarren leinuari eman baitzion, eta Gatzagakako Konde egin zituen. Behe Erdi Aroan, herriak jauntxoaren arteko gatazkak jasan zituen, eta, ondorioz, Gesaltza Añanako kontzejua hainbat ermandaderekin elkartu zen, babestuak izateko.

1564an, Felipe II.ak Gatzaren Monopolioa sortu zuen, erresumako gatzaga guztiez jabetu zen-eta. Pribilegio zaharrak errespetatu bazituen ere, Añanako Oinordekoen Komunitateak ekoizpen guztia biltegi errealei eman behar izan zien eta arau zorrotzak jarraitu. 1801ean, errege-agintaritzak Gatz Harana eraberritzera behartu zituen jabeak, kalitatea hobetzeko eta gatz-ekoizpena handitzeko. XIX. mendean, elizaren ondasunen 1843. urteko desamortizazioak eta 1869ko Meategien Legeak jabetza-erregimena aldatu eta sektorea liberalizatu zuten, ondorioz, gatzaren merkatuan lehia basatia etorri zen.

Monopolioa amaitu ondoren gatzaren merkatua liberalizatzeak lehia gogorra ekarri zuen, kostaldeko gatzagak eta gatz-meategiak merkatuak bereganatzen ari baitziren, ekoizpen- eta garraio-kostu txikiei esker. Añanako gatz-egileak kostuak murrizten saiatu ziren, material berriak sartuz, hala nola zementua, baina irtenbide horrek hautsi egin zuen material berrerabilgarriak erabiltzeko tradizioa, eta ibarraren egoera okertu egin zen. Hala ere, Gatz Haranak bere erresilientzia eta suspertzeko gaitasuna erakutsi zituen.

XX. mendearen amaieran, Añanako Gatz Harana Fundazioak, Oinordekoen Komunitatearekin eta euskal erakundeekin batera, Gatz Harana berreskuratzeko eta haren balioa nabarmentzeko proiektuari ekin zion. Irabazi asmorik gabeko erakunde horrek bailarako historia milaka urtetan gidatu duten oinarrizko printzipioak berrezartzeko lanean dihardu.

Jatorria Erdi Aroan duten merkatuak. Aguraingo ganadu azoka eta Gasteizko merkatua:

Erdi Aroko foruetan, Arabako hiribildu bakoitzeko merkatu egunak ezartzen ziren, eta horietako asko gaur egun arte iraun dute. Gasteizko merkatua ostegunetan egiten zen, eta Aguraingoa, berriz, astearteetan. Gainera, azken herri horretan, urteroko ganadu azoka tradizional bat jarri zen martxan, 1398tik ia etenik gabe. Gaztelako Enrike III.ak 1395ean emandako pribilegio bati esker hasi zen Aguraingo Azoka. 1398an baieztatua, pribilegio horrek ekonomia suspertzea zuen helburu, Gaztelako Pedro I.a eta bere anaia Trastamarako Enriqueren arteko gerren ondoren. Hasiera batean, azoka urrian egiten zen, baina 1397an iraileko lehen igandera aldatu zen.

Azoka etenik gabe egin zen 1819ra arte, orduan gelditu baitzen gobernu liberalaren aurkako 1820ko matxinadaren ondorioz. 1852an, Udalak azoka berrezartzeko baimena eskatu zion Gobernadore Zibilarari, eta urriko lehen asteko jatorrizko datara itzuli zen. Hala ere, salbuespenak egon ziren: 1874an eta 1875ean, karlisten altxamenduagatik; 1885ean, kolera izurrite batengatik; 1918an, gripeagatik; eta 1936an, agintari frankisten debekuagatik. Azoka 1939an hasi zen berriro, Arrosarioko Andre Mariaren omenezko Zaindariaren Jaien barruan, ekitaldia erlijioz mozorrotu zuten egiten jarraitu ahal izateko.

XX. mendean zehar, Aguraingo azokak ospe handia lortu zuen mando eta zaldi aziendei esker, eta Estatuko garrantzitsuenetakoa bihurtu zen. Hala ere, nekazaritzako jardueretan animalien erabilera murriztearekin batera, tratularien presentzia murriztu egin zen azokan, eta gaur egun hitzordua

astearte batez baino ez da egiten. 1970az geroztik, nekazaritzako makineriaren erakusketa eta salmenta ere egiten da.

Aro Modernoan, Gasteizek elikagaiak hornitzeko hiru leku nagusi zituen: alondegia, kontzejudendak eta merkaturia. Alondegia Joana I.a erreginak agindu zuen 1518an, salgaiak kontrolatzeko, muga-zergak kobratzeko eta iruzurrak saihesteko merkataritzaren gune neuralgikoa izan zedin. 1539an, San Migel elizaren azpian eraikia, alondegia eraikuntza-arazoei aurre egin behar izan zien eta ia berreraiki egin zuten XVII. mendean. Udalaren jabetzako kontzejudendek harategiak eta arrandegiak hartzen zituzten barne, eta udalak enkantean jarritako merkatu-postuak ziren.

Hasiera batean, merkaturia alondegia ondoan zegoen, "hegal" izeneko teilape xume batean, eta arkutxoak eraikitzeke eraitsi zuten. Ondoren, merkaturia Plaza Berrira aldatu zen. Animalia biziak, baratzeko produktuak, frutak, arrain freskoak edo gazituak eros zitezkeen, baita beste elikagai batzuk ere, hala nola ezti, azukrea eta txokolatea. Gatza batez ere Gesaltza Añanatik zetorren. Elurra ere saltzen zen elikagai hotzak kontserbatzeko, normalean Villasuson, eta han kontserbatzen da egun ere elur-zulo zaharra.

Hiriko erregidoreek premiazko produktuen prezioak zaintzen zituzten matxinadak saihesteko, eta neurriak eta pisuak kontrolatzen zituzten iruzurrak saihesteko. Premia egoeran zeuden emakumeak kontratatzen zituzten, batez ere alargunak, alea neurtu zezaten, eta haiek arduratzen ziren ale salerosketak udalaren estandarren arabera neurtzeaz eta salmentaren gaineko zergak biltzeaz. Emakume horiek kontzejudak araututako anega erdiak erabiltzen zituzten, eta koadriletan banatuta zebiltzan merkatu osoan.

Udal-labeetan ogia egiteko aleak alondegitik pasatu behar zuten, pisatzeko eta errotariak alearen irin kopuru bera eman zezan. Prozesu horretan guztian, neurtzeko ardurak zuten emakumeek eraginkortasunez betetzen zuten beren eginkizuna, transakzio ekonomikoaren fidagarritasuna bermatzen zuten eta elikagaien horniduraren egonkortasunari eusten zioten Gasteizen.

Euskal Herriaren Adiskideen Elkarte eta Arabako nekazaritza:

Erakunde hau Javier María de Munibe e Idiáquezen ekimena izan zen, Peñafloidako Kondea izenaz ezaguna, Félix María de Samaniegoren osaba. Jakin-min intelektualak zituzten lagun tertulia bat osatu zuen Azkoitian (Gipuzkoa), matematika, fisika, historia, musika eta geografiari buruzko gaiak eztabaidatzeko eta ezagutzak hobetzeko. Peñafloidako Kondeak uste zuen zientziak eta ezagutza ilustratu berriek Euskal Herriaren aurrerapen moral, ekonomiko eta sozialean lagun zezaketela. Hala, 1764ko irailaren 11n Bergaran bildutako noble talde baten aurrean azaldu zuen bere ideia.

Elkarte eratuz joan zen, eta estatutuetan ezarri zen bere helburua: "Elkarte honen helburua da Nazio Baskongadoaren zientzia, letra eder eta arteekiko joera eta gustua lantzea; bertako ohiturak

zuzendu eta leuntzea; aisia, ezjakintasuna eta horien ondorio latzak baztertzeara; eta Araba, Bizkaia eta Gipuzkoa hiru probintzia Baskongadoen batasuna gehiago estutzea". Aukeratutako leloa "Irurac bat" izan zen, euskaraz "hirurak bat" esan nahi duena. Nahiz eta elkartearen idealak positiboak ziren eta guztien ongia bilatzen zuten, elitismotik egiten zuten, herriari irakatsiz eta ilustratuz, herritarren zuzeneko parte-hartzerik gabe. Praktikan, monarkiaren zerbitzura zeuden zaldun dirudun eta patrioten kluba zen, ezarritako ordena eta ideia erlijioso tradizionalak errespetatzen zituena.

Euskalerrriaren Adiskideen Elkartek hainbat alorretan hobekuntzak egiten lagundu zuen, nekazaritzan esaterako. Arabako produktu tipikoak, hala nola patata eta ardoa, ilustratu talde horren ondorio dira. Labore berriekin esperimentatuz, Irlandatik patatak ekarri zituzten eta 1776an landatu zituzten lehen aldiz Araban. Tuberkulu horren onurak zabaldu zituzten, eta, hamar urte geroago, patatak banatzen ari ziren Arabako nekazariei. Gaur egun, Arabako patata tokiko gastronomiaren produktu garrantzitsuenetakoa da, eta mundu osora esportatzen da.

Mahatsaren ekoizpena eta ardogintza ere gai garrantzitsuak izan ziren Euskalerrriaren Adiskideen Elkartearentzat. 1787an ardoaren industria irauli zuen Bastidako parroko Manuel Quintanoren lana babestu zuten. Errioxako ardoaren komertzializazioak krisia bizi zuen, ekoizleek kantitatea lehenesten baitzuten kalitatearen ginetik, eta haiek ekoiztutako ardoek ez zituzten Amerikarako bidaiak jasaten. Quintano Bordelera joan zen eta Arabako Errioxan ezartzen saiatu zen ardoa egiteko teknikak ikasi zituen. Hasieran lau pertsonak baino ez zituzten jarraitu Quintanoren metodoak (bere familiako hiruk eta Ramona de Albiz auzokideak), baina Independentzia Gerrak lehen saiakera hori geldiarazi zuen. Ideia 1850ean berrartu zuen Murrietako markesak. Azkenean, ardoa egiteko modu hori ezarri zuen, eta Arabako Errioxako ardoak nazioarteko erreferente bihurtu ziren.

Gaur egun:

Euskadi ezaguna da bere sukaldaritzagatik eta produktuen kalitateagatik, Eusko Label etiketadunak. Arabako gastronomia, itsasorako irteerarik gabeko barne-probintzia izanik, haragi-plater sendoei eta, batez ere, barazkiei esker nabarmentzen da, eta garrantzitsuena, patatari esker, eta hortik datorkie arabarrei "patatero" ezizena. Kultura eta kontsumo ohituren aldaketa dela-eta, ekoizpen ekologikoan eta hurbiltasunean oinarritutako nekazaritza gero eta garrantzi handiagoa hartzen ari da. Testuinguru horretan sortu da BASALDEA proiektua, Gasteizko Udala buru dela eta beste administrazio eta erakunde batzuen partaidetzarekin. Ekoizpen ekologikoan diharduten enpresak prestatzeko eta abian jartzeko proiektua da, eta produktu jasangarri, kalitatezko eta hurbilekoaren alde egiten ari dira.

Hauek dira Arabako gastronomiako produktu ezagunenetakoa eta nazioartean ospea hartzen ari direnak: Arabako Errioxako ardoa, patata, babarrun pikarta, txakolina, Gorbeia ezti, oliba olio, Idiazabal gazta, Añanako gatza, boilur beltza, perretxikoa eta moxal haragia.

5.7. Vasco-Navarro bide berdea: industriaren bideak

Kuadrilla elkartua:

Arabako Mendialdeko Kuadrilla: Arabako Mendialdea Nafarroarekin muga egiten duen koadriletako bat da, Lizarran gelditzen zen Vasco-Navarro trenaren azken helmuga. Lurralde honetatik igarotzen da Vasco-Navarro trenbidearen trazadura zaharra, gaur egun bide berde bihurtua, eta nortasuna ematen dio eskualde honi. Bertako herrietan oraindik zutik daude tren-geltoki zaharrak, udaletxe edo etxe partikular bihurtuta; gainera, trenetako bat Antoñanan dago ikusgai, eta inguruko turismo-bulegoa da. Trazadura hori Atauri herritik ere igarotzen da, eta bertan balioa ematen ari dira, eta eskualdearentzat bultzada industrial handia izan ziren asfalto meatze zaharrak berreskuratzen ari dira.

Historia:

Vasco-Navarro trena, "trenikoa" izenez ezaguna, Lizarratik (Nafarroa) Bergararaino (Gipuzkoa) zihoan, Gasteiztik igaroz, eta 140 Km egiten zituen. 40 urte baino gehiago iraun zuen trenbidearen eraikuntzak, 1927an inauguratu zen eta bi urte geroago elektrifikatu zen erabat. 1967an, ordea, trena itxi eta desegin egin zuten errentagarritasun faltagatik. Gaur egun, bere ibilbidearen zati bat Bide Berde izateko berreskuratu da, oinez edo bizikletaz ibiltzeko ezin hobea, eta tren azpiegitura birgaituez eta paisaia naturalez gozatzeko aukera ematen du.

Trenbide hori eraikitzekeo ideia 1878an sortu zen, Juan José de Herrán y Uretak Gasteiz eta Bilbo trenbide baten bidez lotzea proposatu zuenean. 1882an, sustatzaile horrek, Wenceslao Martínezekin batera, eraikitzekeo administrazio-emakida lortu zuen. The Anglo-Vasco-Navarro Railway Company Limited konpainiak, kapital ingelesa zuenak, 1887an ekin zien eraikuntza-lanei. Hala ere, konpainiak porrot egin zuen eta Estatuak esku hartu zuen 1897an; 1914an, proiektuari berriro heldu zion Eduardo Datoren zuzendaritzapean. Trenbidea 1929an osatu zen, eta 1938an amaitu zen elektrifikazioa.

Vasco-Navarro trenbidea funtsezkoa izan zen Arabako Mendialdeko asfaltoen industria garatzeko, inguruko meategietatik asfalto naturaleko produktuak ateratzea erraztu baitzuen. Hasierako urteetan, lineak erabilera ona izan zuen, milaka bidaiari eta merkantzia tona garraiatu zuen-eta. Historian zehar, trenbidea aitzindaria izan zen emakumeak plantillan sartzan ere, eta emakumezko ia hogeita langile inguru izan ziren geltokiburuak eta barrerazainak.

Gaur egun, Vasco-Navarro Trenbidearen Bide Berdeak historiaz eta naturaz betetako ibilbideaz gozatzeko aukera ematen die erabiltzaileei. Arabako Lautadatik Lizarralderaino, bideak xehetasun historiko, arkitektoniko eta naturalak eskaintzen ditu, tuneletatik, bidezubietatik eta birgaitutako geltokietatik igaroz. Ibilbideak edertasun handiko paisaiak zeharkatzen ditu, hala nola Lasiako Sakanako Natura Erreserba eta Arkijako arroila, Lizarrara iritsi arte, ondare historiko aberatsa duen hirira.

Balioak:

Trenak Arabako probintziaren modernizazioa eta industrializazioa ekarri zuen, eta Arabak sektore ekonomiko berri horren aldeko apustu sendoa egin zuen, baina haren paisaiak, oreka naturala eta jasangarritasuna hipotekatu gabe. Horregatik, trenaren ibilbidea bide berde bihurtu izana apustu industrial jasangarriaren metafora da, eta probintziako biztanleen ingurunea eta osasuna errespetatzen ditu. Horrek Araba estatuko eremu industrializatuenetakoa izatera eraman du, nahiz eta bere parke teknologikoez eta puntako industrietan ingurunearekin eta lurzorua beste erabilera batzuekin bizitzen jakin duten, hala nola nekazaritza- edo hiri-erabilerekin.

Beste mugari historiko batzuk:

Gasteizko hirigune historikoaren gremio-egitura:

Gasteizko hirigune historikoak egitura berezia du, kale zentrokideak ditu hiribildua ezarri zen muinoaren inguruan, eta antzinako gremioak aipatzen dituzte kale horien izenek. Kale bakoitza lanbide-jarduera bati eta gremio bati dagokio, hala nola Aiztogile, Pintore, Errementari, Hedegile eta Zapatarari. Horrek agerian uzten du manufakturen Araban zuten garrantzia, batez ere hiribilduetan. Gremioek egitura zurruna zuten, maisuaren figura maskulinoa lehenesten zuten, eta emakumeen parte-hartzea ikusezina zen. Hala ere, artisautzan aritzen ziren familietan, kide guztiek, emakumeak, neskak eta haurrak barne, familiaren negozioan laguntzen zuten. Emakumeek beti egin dute lan eta gizarteari eta familiari eusten lagundu dute, baina ia beti gizonen desberdintasun-baldintzetan. Landa-eremuan, nekazaritzan eta abeltzaintzan aritzen ziren; hirietan, berriz, Gasteizen kasu, artisauak, saltzaileak, tabernariak, sortzainak, emaginak eta neskameak ziren. Erdi Aroan, emakumeek eraikuntzan ere egiten zuten lan, baina gizonen baino soldata txikiagoen truke.

Gremioak lanbide bereko artisauen elkarteak ziren, eta lana arautu, elkarri lagundu eta lehia saihesten zuten. Euskadin, gremio-egitura horrek XIX. mendera arte iraun zuen. Gasteizko kaleek, Zapateria eta Hedegile kaleak kasu, bertako biztanleen lan nagusiak islatzen dituzte, hala nola ehungintzaren negozioa, Erdi Aroan eta Aro Modernoan aberastasun iturri izan zena. Beste kale batzuetan, hala nola Errementari eta Aiztogile kaleen kasuan, metalaren lana islatzen da; Pintore kalean, berriz, pintoreen lanbidea eta gremioa aipatzen dira.

Gremioetan, tailerrek maisu bat zuten buru, beti gizon bat, emakumeek ezin baitzuten gradu hori legez lortu. Maisuaren familia osoak, emazteak eta seme-alabek barne, baita ikastunek ere, tailerreko lanean parte hartzen zuten. Emakumeek hainbat lan egiten zituzten, hala nola salmenta eta ikastunen eta ofizialen lana gainbegiratzea. Hala ere, ez zuten haien lana aitortzen zuten estatus juridikorik. Gizonen lanbide berean lan egiten zuten arren, ez zitzaizkien ikastun mailarik ere ematen, irakaslearen neskame sartzen ziren lanean, eta horrek eragotzi egiten zuen haien lan-igoera. Tailerretan buru izaterik eta euren tailer propioa irekitzerik ez bazuten ere, salbuespenak ere

bazeuden. Alargunak senarra zenaren tailerreko buru izan zitezkeen denbora mugatu batez edo modu iraunkorrean, Rosa de Zerain ehule gasteiztarraren kasuan bezala. Emakume batzuek, hala nola Francisca de Izaguirrek, tailerrak legez kanpo ireki zituzten, eta gremioen oposizioari aurre egin zioten, gremioen iritziz lehia desleiala baitziren.

Soldata murrizketak eta aldeak gorabehera, emakumeek nabarmen lagundu zuten beren etxeak mantentzen. Erdi Aroan eta Aro Modernoan saltzaileak ere baziren merkatuan, eta emakumeen munduarekin lotutako lanak egiten zituzten, esaterako tabernari edo neskame aritzen ziren. Gremioek emakumeak ardura postuetara ez iristeko traba asko ezarri zituzten arren, haien egoera izugarri aldatu zen okerrerako, Ilustraziotik aurrera, emakumeek etxean baino ez egitea lan proposatu zenean. XIX. eta XX. mendean, emakume gehienak etxeko bizitzarekin lotutako lanetan aritu ziren, hala nola irutea eta neskametzat, etxetik kanpo lan egiteko aukerak mugatzen zituzten erregulazio berrien ondorioz, industrializazioaren ondorioz lanpostuak etxeetatik kanpo zeuden mundu hartan. Horrek lan baldintza okerragoak ekarri zizkien emakumeei, soldatak are gehiago jaitsi ziren, eta kritika sozialei aurre egin behar izan zizkieten lantegi berrietan lan egitea beste erremediorik ez zuten edo maila fisikoan oso lanbide gogorrak eta zorrotzak egiten zituzten emakumeen kasuan.

Industrializazioaren jatorria lurraldean:

Gasteizko hirigintzaren berrikuntza garrantzitsuenetakoa trenbidearen etorrera izan zen. Madril eta Irun lotzen zituen Norteko Trenbidearen lehenengo proba-bidaia, Gasteiztik igaroz, 1862ko uztailaren 20an egin zen, nahiz eta linea ofizialki ez zen 1864ra arte inauguratu. Geltokia hiriaren gainerakoarekin lotzeko, arteria berri bat proiektatu zen, Dato kalea, hasieran Geltoki kalea deitua. Trenaren geltokia plaza berriarekin lerro zuzen baten bidez lotzea zen asmoa, baina pentsamolde tradizionalera eta eremu horretako etxe eta baratzeen jabeetara egokitu behar izan zen, eta horrek puntu bien arteko deszentralizazio txiki bat ekarri zuen.

Trenak berrikuntza asko ekarri zituen Arabara, probintzia Madrildik eta Frantziatik zetozen ideia berrieekin lotu zuen eta modernizazio faktore garrantzitsua izan zen. Hala ere, beste eremu batzuetako produktuak ere ekarri zituen, eta horrek kalte egin zion tokiko ekonomiari, oraindik ere artisaua baitzen. Landa-eremuan, teknika tradizionalak ezin zuten oraintsuko industrializazioarekin lehiatu, eta, ondorioz, berritu egin behar ziren edo gainbehera etorri. Bidegabeki esaten da Arabako industrializazioak porrot egin zuela; izan ere, XIX. mendearen amaieran eta XX.aren hasieran industria aitzindariak sortu ziren Araban, nahiz eta aurrerapen-itzaropen handiengatik idealizatuta egon.

Zailtasunak zailtasun, Arabako industriarik enblematikoenetakoa batzuk urte horietan sortu ziren, hala nola Azucarera, Panificadora Vitoriana, Abetxukoko Ancora, Sierras Alavesas eta Maetzuko Compañía de Asfaltos. Azken hori Estatuko lehenengo asfalto-fabrika izan zen eta asfaltozko harkaitz-meategi garrantzitsuenetakoa, eta Vasco-Navarro trenbideak onura ekarri zion, geraleku bat baitzuen fabrikari bertan.

Fournierren kartak:

Gasteizko Plaza Barrian 1870. urtean sortutako Heraclio Fournier karta-fabrika litografia-tailer txikia izan zen hasieran. Denbora igaro ahala, enpresa hazi egin zen, eta zigiluak, liburuak eta koadernaketak egiten hasi zen. 1877an, Heraclio Fournierrek karta-sorta berri bat diseinatu zuen, Espainiako karta-sorta estandar bihurtuko zena. Enpresak milaka arabarri eman zien lana, eta bere makineria historikoa Bendaña Jauregian dagoen Karta Museoan ikus daiteke. Lan horrek, mekanikari hutsa izatetik urrun, lana eman zien emakume askori, "naipera" izenekoei, eta XX. mendeko Gasteizko kulturaren funtsezko pieza bihurtu ziren.

XIX. mendearen amaieran eta XX. mendearen hasieran, "etxeko aingeruaren" ideala zen nagusi, eta mugatu egin zen emakumeek bizitza publikoan zuten parte-hartzea. Hala ere, "naiperek" erronka jo zioten ideal horri, eta estatus handia lortu zuten langile klaseen barruan. Kritikei eta mespretxuari aurre egin behar izan zieten arren, Heraclio Fournierrek bere lantegian emakumeak sartzearen alde egin zuen, eskulan kualifikatua eta merkea zirelako. Trukean, Fournierrek generoaren arabera bereizketa handia eskatzen zuen fabrikaren barruan, eta portaera moral zuzena. Hezkuntza morala indartzeko, Fournierrek eta bere emazteak Igandeko Eskola katolikoak sortu zituzten, hain emakumezko langileentzako irakaskuntza moralak eta lanbide heziketako ikastaroak eskaintzeko.

1892an, lurrin-makinen etorrerak fabrikaren ekoizpena eta errentagarritasuna handitu zituen, baina lan-istripuen arriskua ere ekarri zuten. Istripu batzuk izan ziren arren, fabrikak aurrera egiten jarraitu zuen eta Gasteizko identitate-ikur bihurtu zen. "Naiperak" aristokrazia moduko bat izatea lortu zuten klase herrikoien barruan, eta Fournier fabrikari egiten zuten lanak, enpresak emandako hezkuntzarekin eta prestakuntzarekin batera, administrazio eta bulego lan-ibilbideak egiteko aukera eman zien emakume askori.

Lan istripuei erantzuteko Heraclio Fournier-en Karta eta Litografia Fabrikak sortu zuen Gaixoentzako Sorospen Elkarteak baliabideak eskaintzen zizkien langileei, soldataren % 1 ematearen truke. Hala ere, langile gehienak emakumeak ziren, eta ia ez zuten onurarik izan, hilekoarekin zerikusia duten gaixotasunak eta haurdunaldiarekin lotutako bajak ez baitzeuden estalita. Gainera, "naiperak" oso gazterik hasten ziren lanean, eta ezkontzean fabrikari lan egiteari uzten zioten, baldin eta beren etxeak ez bazeuden emakume horien soldataren mende. Gasteizko beste emakumezko langile batzuek baino gehiago irabazten zuten arren, emakumeen soldatak gizonenak baino nabarmen txikiagoak ziren.

Frankismoaren lehen urteetan, emakume ezkonduak lantegietatik bota zituzten, eta laguntzak ezarri zituzten gizonen emazteak etxean izan zitzaten. Hala ere, Fournier fabrikak "naiperak" kontratatzen jarraitu zuen; hartara, pobreziatik ihes egiteko bide bat eskaini zien. 60ko hamarkadan egoera aldatu egin zen desarrollismoaren eraginez; izan ere, eskulanaren beharra areagotu egin zen eta lege murriztaileak malgutu egin ziren, ondorioz, landa eremuko emakume asko Gasteizko hirira etorri ziren fabrikari lan egiteko. Etxebizitza mistoetan bizi zitezela saihesteko, Fournierrek langile

ezkongabeentzako egoitzak sortu zituen. 70eko hamarkadan, “naiperak” kexatzen hasi ziren generoagatiko tratu desberdinagatik, eta langileen lanuzteetan eta grebetan parte hartu zuten. 1977an, Fournier familiak fabrikaren gainean zuen kudeaketa amaitu zen, eta aro berri bati ekin zitzaion, USPCC konpainia iparramerikarraren sarrerarekin batera.

Gaur egun:

Hirurogeiko hamarkadaz geroztik, Arabak gero eta industria-gorakada handiagoa izan du, erregimen frankistaren azken urteetako desarrollismoaren testuinguruak lagunduta, eta, zehazki, garai hartako tokiko agintari eta enpresariak lagunduta; izan ere, Kas, Michelin edo Mercedes fabrika enblematikoak sortzea lortu zuten, eta, orduetik, lurraldeko eta Espainiako beste eremu batzuetako milaka pertsonari eman diete lana, urte haietan hirian zeuden oparotasun ekonomikoaren eta enplegu aukerek erakarrita migratu baitzuten.

Gaur egun, Gasteiz izaera industrial handiko hiria da. Gutxi gorabehera, 1.500 hektarea lurzoru industrial ditu, 8 eremutan banatuta, eta bertan 2.000 enpresa baino gehiagok dihardute hainbat jardueratan. Azpiegitura egokiak eta kalitatezko zerbitzuak izateaz gain, Gasteizko industrialdeek enpresen, pertsonen, hiriaren eta lurraldearen beharrak ase nahi dituzte, errentagarritasun ekonomikoaren eta jasangarritasun ekologikoaren arteko oreka zailean. Gainera, azken urteotan Arabak berrikuntzaren eta I+G+Bren aldeko apustu sendoa egiten duten industria-sektoreak erakarri ditu.

5.8. Eratzun berdea: jasangarritasuna, etorkizuneko bide

Kuadrilla elkartua:

Gasteizko Kuadrilla: hiriburua eta kontzejuz osatutako landa-lurraldearen hedadura zabala daude Gasteizko kuadrillan, Erdi Arotik eta gaur egun ere hiriko udalaren parte direnak. Duela urte gutxi, hiriaren inguruan eratzun berdea sortu zen, oinez edo bizikletaz igaro daitezkeen hezeguneak, parke naturalak, basoak eta ibai eremuak lotzen dituen korridore naturala. Hiria landa-ingurunearekin modu organikoan lotzen duen aisialdi-gunea da, eta biodibertsitatea nahiz espezie autoktonoak babesten dira bertan.

Historia:

Gasteizko Eratzun Berdea balio ekologiko eta paisajistiko handiko hiri-inguruko parkeen sarea da, korridore eko-aisialdikoaren bidez konektatua. 90eko hamarkadaren hasieran hasita, proiektu horrek hiriaren periferia leheneratzea zuen helburu, bai ingurumenari dagokionez, bai gizarteari dagokionez, aisialdirako espazio natural handia sortzeko. Urteetan zehar, zaharberritze ekologikorako eta erabilera publikorako egokitzeko ekintza ugari egin dira, eta hainbat parke eta korridore sortzea ahalbidetu da.

Eraztun Berde horrek ingurune ekologiko ugari ditu, basoak, ibaiak, hezeguneak, belardiak eta heskaiak barne, baita landare bilduma asko dituen lorategi botaniko bat ere. Bertako gune batzuk, hala nola Salburuako hezeguneak eta Zadorra ibaia, nazioartean aintzatetsi dira balio ekologikoagatik, eta Natura 2000 Sarearen parte dira. Erabilera publikorako, Eraztun Berdeak aisialdirako eta aire zabaleko jardueretarako aukerak eskaintzen ditu, eta egonaldi eremuak, informazio elementuak eta bidezidor sare zabala ditu.

Eraztun Berdea ingurumen-hezkuntzarako leku ezin hobea ere bada, bere aberastasun naturalari eta parkeetan instalatutako ekipamenduei esker, hala nola baratze ekologikoak, hegaztien behatokiak, Ataria Interpretazio Zentroa eta Olarizuko Etxaldea. Hiriko edozein tokitatik erraz sar daiteke Eraztun Berdera, eta 30 km baino gehiagoko ibilbide zirkular bat egin daiteke, Eraztun Berdearen Itzulia izenez ezagutzen dena.

Eraztun Berdearen proiektua Gasteizko periferiaren degradazioa konpontzeko sortu zen. 90eko hamarkadaren hasieran, gune naturalak zeuden, hala nola Armentia eta Zabalganako basoak eta Zadorra ibaia, baita gune degradatuak ere, esaterako legar-hobiak eta zabortegiak. Eremu horiek baldintza eskasak zituzten, eta hiri-ingurunearen eta landa-ingurunearen arteko oztopo fisiko eta sozial bihurtu ziren. Arazo horri aurre egiteko, hiriaren periferia osoa hartuko zuen eskala handiko proiektu bati ekitea erabaki zen, berdeguneen sare jarraitu bat sortzeko. Hori sortzeak ekosistema baliotsuak berreskuratzea eta babestea ahalbidetu du, bai eta Gasteizko natura-ondarea zaintzeko herritarren parte-hartzea sustatzea ere.

Balioak:

Eraztun berdea honako balio hauek aintzat hartuta sortu zen: jasangarritasuna, biodibertsitatearen zaintza, hezkuntza naturala, ekologia eta bizikidetzak, eta giza erabileren eta naturaren arteko errespetua. Balio horiek hiritik eta eraztun berdetik harago doaz; izan ere, lurralde osoaren izaera egituratzen dute, ingurunea kontserbatzen saiatzen baita, eta erabat aurka egiten die ingurumenarekiko erasokorrak diren industria-proiektuei edo mendien, ibaien edo naturaguneen erabilera inbaditzaileei.

Beste mugarri historiko batzuk:

Partzuergoak:

Partzuergoak Gipuzkoako hegoaldeko eta Arabako ipar-ekialdeko lurralde-erakundeak dira, eta udalerrien arteko jabeak dira. Lurren jabetza eta kudeaketa partekatzen dituzte, larreak, urak eta egurra erabiltzeko. Lur-erkidegoak ez bezala, zenbait herririk mendien jabetza batera eskuratu eta elkarrekin erabiltzea adostu zutenean sortu ziren Partzuergoak. Herri bakoitzak zati kopuru zehatza du, eta bakoitzak duen kopuru horrek zamen eta onuren banaketa zehazten du.

Gaur egungo sei partzuergoetatik bi Gipuzkoan daude: Gipuzkoako eta Arabako Partzuergo Orokorra eta Partzuergo Txikia edo Komuntxikia. Lehenengoak Idiazabal, Segura, Zegama eta Zerain herriak hartzen ditu Gipuzkoan, eta Donemiliaga, Asparrena eta Zalduondo Araban, eta 2.406,98 hektareako mendi ondarea du. Arabako lau Partzuergoak Entzia mendilerroan eta Altzanian daude, eta abeltzaintzako nahiz basogintzako baliabideak kudeatzen dituzte. Entzia-Arriba Partzuergoko herriek eta Agurainek, Donemiliagak, Asparrenak eta Zalduondok osatzen dute Entziako Partzuergo Nagusia eta 3.429,2 hektarea ditu. 1895ean, zuhaitzak bazkideen artean banatu ziren, eta komunitatea mendiaren jabetzara eta belarren auzo-aprobetxamendura mugatu zen. Entzia-Arriba Partzuergoak eta Agurainek osatzen dute Iturrietako Partzuergoak eta 1.098 hektarea ditu, eta nekazaritzan eta herritarrentzako aprobetxamenduan dihardu.

Gipuzkoa eta Arabako Partzuergo Orokorra 1430ean sortu zen, San Adriango haitzuloan sinatutako akordio baten ondoren, eta Gipuzkoako eta Arabako hainbat herriren artean mendiak, larreak eta urak batera erabiltzea ahalbidetu zuen. Gaur egun, 220 partizio ditu, Segura, Zegama, Idiazabal, Zerain, Donemiliaga eta Asparrenaren artean banatuta, eta hamar mila hektarea lur eta mendi baino gehiago kudeatzen ditu. Hiriburutza Seguran dago, eta haren diru-sarrerak egur-enkanteetatik, errentamenduetatik eta ehiza-lizentzietatik datoz, besteak beste.

Denboran zehar, Partzuergoek gatazkak eta aldaketak izan dituzte, baina beren egiturari eutsi diote, eta kudeaketa komunaleko eredu izaten jarraitzen dute. Duela gutxi, larreen aprobetxamenduaren gaineko zerga bat ezartzea eztabaidatu da, eta horrek iritzi desberdinak sortu ditu partzuergoen artean. Desegiteko saiakerak gorabehera, Partzuergoek lanean eta baliabide komunalak kudeatzen jarraitzen dute, eta, mendeetan zehar, lankidetzaren eta kudeaketa partekatuaren eraginkortasuna erakutsi dute.

Urtegiak sortzea:

Zadorrako Sistemako Urtegiak balio handiko ekosistema osatzen dute, eta Euskadiko barrualdeko hezegune garrantzitsuenetakoa dira uretako hegaztien negua igarotzeko eta ugaltzeko. Gainera, hegaztien migrazioan funtsezkoak dira, eta atsedean hartzeko eta elikatzeko lekua ematen diete espezie askori. Horregatik, Natura 2000 Sareko Kontserbazio Bereziko Eremu (KBE) katalogazioa dute. Era berean, Euskadiko ur gezaren erreserbarik handiena dira, 220 hm³ ur biltegitratzeko edukiera baitute.

Uribarri Ganboako urtegia (Araba) berrogeita hamarreko hamarkadako ingeniari-tza-lan ikaragarria da, presa eta jauzi sistema konplexu batez osatua. Gasteiztik 7 kilometro iparraldera dago eta Zadorra ibaiaren urak biltegitratzen ditu. Ingeniari-tza proiektu horrek paisaia ez ezik, pertsona askoren bizitza ere eraldatu zuen. Gaur egun ere, Uribarri Ganboako urtegia funtsezkoa da ura nahiz energia hornitzeko, eta duela bost hamarkada baino gehiago eraiki zen tunel eta galeria sistema korapilatsu horren mende dago.

Manuel Uribe Echevarriak 1926an eskatu zuen Zadorra eta bere ibaiadarrak aprobetxatzeko emakida, II. Errepublikak emana. 1945ean, emakida Bizkaiko Labe Garaietara igaro zen, eta 1947an Aguas y Saltos del Zadorrara, eta azken horrek presak eta jauzia eraiki zituen. Zentral hidroelektrikoaren eraikuntza nekeza eta arriskutsua izan zen, 3.500 langilek lan egin baitzuten egoera txarrean. Proiektu horrek paisaiak eraldatu zituen, immigrazioa erakarri zuen eta Euskadiren garapena aurreratu zuen 60ko hamarkadan. Azpiegitura erabakigarria da, gaur egun ere, ur eta energia hornidurarako.

Zadorrako urtegia eraikitzeak hainbat herrik osatzen zuten Ganboa udalerria desagertzea eragin zuen. 1957an, udalerrri hori desegitea eta bere lurraldeak inguruko udalerrien artean banatzea erabaki zuen Gobernuak. Herri batzuk erabat urpean geratu ziren, beste batzuk jendez hustu ziren, eta batzuk, Garaio eta Zuhatsu Ganboa kasu, bainu-gune eta gazteen udaleku bihurtu ziren. Urtegiak biztanle askoren bizitza aldatu zuen, laborantza-lurrak galdu eta emigratu behar izan zutelako. Kontzeju batzuk desagertu ziren arren, beste batzuk, Marieta eta Mendixur kasu, kontzeju izaeraz existitzen dira gaur egun ere, nahiz eta urtegiaren eraikuntzak ere kaltetu zituen, laborantzako lurrak galdu baitzituzten.

Gaur egun, urtegien eremua, espezie askorentzat erreserba naturala izateaz gain, aisialdirako eta turismorako leku bihurtu da. Inguruan hondartzak, merenderoak, barbakoa guneak, haur parkeak, oinarrizko zerbitzuak eta itsas klub bat ere prestatu dira, bela, windsurf edo piraguismo jardueretarako. Badira, halaber, urtegiak inguratzen dituzten bizikletentzako eta oinezkoentzako ibilbideak, probintziarentzat erakargarri turistiko bihurtu direnak.

Parke naturalak:

Arabak bost parke natural nabarmen ditu: Valderejo, Euskal Herriko sai arreen koloniarik handiena bertan bizi delako ezaguna; Gorbeia, 110 metroko ur-jauzi ikusgarria eta harizti nabarmenak ditu; Izki, harkaitzean zulatutako haitzarte artifizialengatik nabarmentzen den mendi-zintzurra du; Urkiola, sai arren, sai zurien eta belatz handien bizileku naturala; eta Aizkorri-Aratz, euskal mendizaletasunarentzat erreferentzia den mendilerro zabala.

Aizkorri-Aratz parke naturala Arabako lau udalerrik (Asparrena, Arabako Zalduendo, Donemiliaga eta Barrundia) eta Gipuzkoako zazpik (Leintz Gatzaga, Eskoriatza, Aretxabaleta, Oñati, Legazpia, Zerain eta Zegama) osatzen dute, bai eta Gipuzkoako eta Arabako Partzuergo Orokorren lurrek ere. Parkerako sarrera nagusiak Araban (Arabako Zalduendo eta Araia) eta Gipuzkoan (Zegama eta Arantzazuko Santutegia Oñatitik gertu) daude. Parkeak Aizkorri mendilerroa eta Urbiako zelaiak hartzen ditu. Mendigune hori, Aralar mendilerroarekin batera, Pirinioak Kantauri mendikatearekin lotzen dituen korridore ekologikoetako bat da. Nabarmentzekoa da Aratz mendien eta Aloña mendilerroaren artean dagoen hormatzar harritsuak, Euskal Herriko altitude handienetara iristen dena: Aketegi (1551 m) eta Aizkorri (1528 m). Landarediari dagokionez, mendi-hegaletako basoak (pagadiak, ameztiak eta hariztiak) eta goiko aldeko larre eta harkaiztegi karetsuak nabarmentzen

dira. Baso horiei lotutako landaredian larre beltza, umia, xebat eta marta aurki daitezke. Europako legediak babestutako 20 espezie baino gehiagoren artean, arrano beltzek, sai zuriek eta sai arreek egiten dute hegan larre eta harkaitzen gainetik.

Gorbeiaiko Parke Naturala Araba eta Bizkaiko probintzien artean dagoen gunea babestua da. 20.016 hektarea ditu, Euskadiko parke natural handiena da, eta udalerrri hauek hartzen ditu: Bizkaiko Areatza, Artea, Orozko, Zeanuri eta Zeberio, eta Arabako Zigoitia, Zuia eta Urkabustaiz. Urkiolako Parke Naturalarekin batera, ingurumen-unitate garrantzitsua osatzen du. 1994ko ekainaren 21ean izendatu zen parke natural Eusko Jaurlaritzaren dekretu bidez, eta bere helburua natura-ondarea babestea da, baita landa-garapena bultzatzea eta haren ezagutza eta gozamina sustatzea ere. Parkeak bere gailurrik altuenetik hartu du izena, Gorbeiatik (Gorbeia edo Gorbeiegane euskaraz). 1.481 metroko altuerara du. Beste hainbat gailur ere nabarmentzen dira, esaterako Aldamin haitza (1.373 metro) eta Itxina haitzak.

Izkiko Parke Naturala Arabako Mendialdeko Kuadrillan dago, Arabako Lurralde Historikoaren hegoaldean, Euskal Herrian. 9.143 hektareako hedadura du parkeak eta ameztiaren (*Quercus pyrenaica*) inguruan egituratzen da, Izki ibaiak osatzen duen arro hareatsuan. 1998ko martxoaren 31n izendatu zuten parke natural, 65/98 Dekretuaren bidez. Iparraldean, Gasteizko mendiekin egiten du muga; ekialdean, Berron ibaiarekin; hegoaldean, Kantabriako mendilerroko beheharanekin; eta mendebaldean, Trebiñuko konderriarekin, Burgosko probintzian. Parkearen barruan dagoen herrigune bakarra Korres da, eta bertan dago Izkiko Parke Naturalaren Interpretazio Zentroa.

Urkiolako Parke Naturala Bizkaiko ekialdeko hegoaldean eta Arabako iparraldean dago, Euskal Herrian, eta 5.768 hektareako eremu babestua da. Aramotz-Eskubaratz mendilerroetan, Durangaldeko mendietan eta Aragio mendilerroan zehar hedatzen da. Parke Natural izendatu zuten 1989ko abenduaren 29an, bertako natura- eta paisaia-balioak babestea helburu, eta bateragarri egin ditu nekazaritza, abeltzaintza eta basogintzako ustiapen tradizionala. 1997ko abenduan, Urkiola Garrantzi Komunitarioko Leku (ES2130009) izendatu zuten, eta Natura 2000 Sarean sartu zen. 2016ko otsailaren 16an, Kontserbazio Bereziko Eremu (KBE) izendatu zuten sare beraren barruan, Eusko Jaurlaritzaren dekretu bidez. Urkiolako mendatea parkearen bihotza da, eta bertan daude interpretazio zentroa, administrazio eta prestakuntza instalazioak, Urkiolako Santutegia eta ostalaritza eta zerbitzu establezimendu batzuk. Parkearen altuerarik handiena Anboto mendiaren gailurra da, itsas mailatik 1.337 metrora baitago. Mendi horrek esanahi mitologiko handia du, eta euskal mitologiako irudi nagusia den Mariren bizileku nagusia da. Gertu duen Gorbeiaiko Parke Naturalarekin batera, Urkiolak ingurumen unitate garrantzitsua osatzen du.

Valderejoko Parke Naturala Gaubeako (Araba) udalerrriaren mendebaldeko muturrean dago, 3.496 hektareako azalera du eta Burgosko ipar-ekialdean barneratzen den penintsula forma. Gaztela eta Leonen dagoen zatia ere babestuta dago, Obarenes-San Zadornil Mendietako Parke Naturala izenpean. Lalastratik sar daiteke parkera, bertan dago Valderejoko Parke Naturaleko Interpretazio Zentroa, edo Burgosko Herran herritik. Parkearen iparraldean Puron ibaiaren arroa dago, Arabako

eremuan haran zabala duena, eta haren isolamenduak eta populazio eskasak bertako flora eta fauna bikain kontserbatzea ahalbidetu dute. Erribera herri abandonatutik behera, Puron ibaiaren haitzartean, parkeko harribitxian, sartzen da ibaia. Arroil hori Burgosko herriraino iristen da; han, Puron ibaia Ebro haranera zabaltzen da, eta, azkenean, handik 8 km-ra Ebrora isurtzen da.

Green Capital izendapena:

2012an Gasteiz Green Capital izendatu izana mugarri historikoa izan zen hiriarentzat. Gaur arte, Estatuan izendapen hori jaso duen hiri bakarra izaten jarraitzen du, Europako Batzordeak ingurumenaren, gizartearen eta ekonomiaren jasangarritasunean lidergoa erakusten duten 100.000 biztanletik gorako Europako hiriei ematen diena. Izendapena hainbat udalbatzak eta alkatezak elkarrekin egindako ahaleginaren eta hiriguneetako bizi-kalitatea hobetzearen aldeko apustu irmoaren aitortza izan zen, eta hala izaten jarraitzen du hamarkada bat geroago. Titulu hori Europako 13 hirik partekatu dute orain arte, eta Gasteizek mugikortasun jasangarrian egindako ibilbidea, berdeguneekin konprometitutako hiri-diseinua eta Eratzun Berdea berreskuratzea saritu zituen. Gainera, izendapenak hiriaren politikak ere nabarmendu zituen, herritarrengandik gertu dauden zerbitzuetan, turismo jasangarrian, ekonomia zirkularrean, kirolean nahiz osasunean. Laburbilduz, Green Capital izendapenak berretsi egin zuen Gasteizek garapen jasangarriarekin eta bertako biztanleentzako bizi-kalitate hobearrekin duen konpromisoa, eta udalaren leloa bihurtu da, hiriaren sinboloen artean txertatu baitu.

Gaur egun:

Arabak bere naturaguneak babestearen eta kontserbatzearen aldeko apustua egiten jarraitzen du, lurraldearen ezaugarri nagusietakoa baita. Ingurune naturala hainbat ekimenen parte da, hala nola Natura 2000 Sarearena edo ibilbide berdeen sarearena. Euskadiko Natura 2000 Sarearen erdia baino gehiago Araban dago. Gune babestuen sare horrek Europaren intereseko fauna eta flora hartzen ditu. Araban 29 gune daude guztira, honako hauek barne hartzen dituztenak: mendiak, ibaiak, hezeguneak, basoak, larreak eta harkaitzak.

Arabako ibilbide berdeen sareak 1.000 kilometro inguru hartzen ditu, oinez edo bizikletaz ibiltzeko bide ezin hobeak, balio handiko paisaien artean. Proiektu horrek antzinako bideak berreskuratzea du helburu, hala nola mandazainen bideak eta erabiltzen ez diren trenbideak. Ibilbide batzuk tokikoak dira, Uribarri Ganboako Urtegiaren Ibilbidea adibidez, eta beste batzuk, berriz, Ibilbide Handiko Bidezidorrak (GR). Erakusketa honetarako proposatu ditugun ibilbide gehienak sare horren parte dira, hala nola Donejakue Bidea, baina badira sartu ez ditugun eta izaera historikoa duten beste batzuk ere, hala nola Ignaziotar Bidea edo Artzaintza Bidea. Bide horiek Arabako aberastasun naturalaz nahiz kulturalaz gozatzeko aukera ematen dute, eta azalpen-proposamen honetan ideia hori ere transmititzen saiatu gara.

